

TANULMÁNYOK

B. SZABÓ JÁNOS

BETHLEN GÁBOR, AZ ÚJJÁSZERVEZŐ

A kora újkori hadügyi fejlődés Kelet-Közép-Európában: az Erdélyi Fejedelemség példája a XVII. század első felében

1. rész*

A magyarországi és erdélyi hadügyi fejlődés és annak nemzetközi keretei

2009-ben jelent meg az egyik legújabb és talán az egyik eddigi legalaposabb angol nyelvű összefoglaló munka a harmincéves háború (1618–1648) történetéről. Szerzője, Peter H. Wilson, a jó nevű germanista a „szokásosnál” nagyobb gondot fordított az esemény sor közép-európai történeti háttérének feltérképezésére, s kísérletet tett arra is, hogy az általa felrajzolt összképbe jelentőségéhez mérhető módon beillesse az Erdélyi Fejedelemséget.

Az események e többször is hangsúlyosan fontosnak nevezett szereplője, Erdély egy külön kétoldalas alfejezetet kapott a több mint 900 oldalas műben, amelyből többek között megtudhatjuk azt is, hogy „...négy nagy és számos kisebb közösségből állt. A török parasztok és keleti szlávok zárványain túl voltak még ortodox románok, kálvinista magyarok, szásznak nevezett lutheránus német bevándorlók és végül az erdőkkel borított keleten saját önkormányzattal rendelkező székelyek, akik katolikusok maradtak. A fejedelem úgy tartotta fenn a hatalmát a csoportok között, hogy a megegyezésekben közvetített közöttük. Ez a berendezkedés meglepően jól működött, miközben máshol Európában az emberek egymást gyilkolták Isten nevében... Habár a külkapcsolatokban ez zavart okozott, különösen, amikor a fejedelem 1604-ben áttért a kálvinizmusra. Amíg nemeseinek 90%-a ugyanezt a hitet vallotta, addig a parasztok többsége katolikus vagy ortodox keresztény volt... Jelentős anyagi akadályok is gátolták Erdélyt abban, hogy jelentős szerepet játsszon Európa ügyeiben. Területének több mint felét erdő borította, és alig az egyötöde volt művelés alatt. A lakosság elszigetelt göcökben koncentráldott, nagyrészt hegyekkel és erdőkkel elválasztva egymástól. Lehetetlen volt fenntartani egy nyugati stílusú reguláris hadsereget, mindenesetre egy ilyen hadsereg nem lett volna képes ezen körülmények között működni. Közvetlen szomszédaihoz hasonlóan Erdély is könnyű fegyverzetű lovasságára támaszkodott, amely naponta 35 km-t tudott megtenni, s ezt a határvidéket őrző kis létszámú irreguláris muskétás csapatok támogatták. Az ilyen haderő nélkülözötte a nyílt csatákhoz szükséges állóképességet, amiket általában kerültek, és inkább a lakosság és a készletek kirablásával törték meg ellenségeik kintartását. Ez a taktika azonban meghiúsult, amikor az ellenség a fallal körbevett városokban vagy erődítményekben talált menedéket, mivel az erdélyieknek nem volt tüzsége és fegyelmezett gyalogsága az ostromhoz. Szintén problémát jelentett, hogy nem

* A tovább kutató téma első összegzéseként készült tanulmány írásakor értékes segítséget kaptam Kármán Gábortól, Pálffy Gézától, Korpás Zoltántól, Samuel Beňától, Bagi Zoltántól, Udvardi Gábortól és Katkó Gáspártól, amit ezúton is köszönök. Ezen kívül külön köszönetet mondok Oborni Teréznek, akinek felkérésére született meg a tanulmány első változata. Bár egy szerkesztői koncepcióváltás miatt az eredetileg tervezett angol nyelvű verzió egyelőre nem fog napvilágot látni, e nélkül az impulzus nélkül aligha kezdtem volna el ilyen intenzitással foglalkozni ismét a korszakkal, és nem szembesültem volna ily gyorsan a kora-újkori magyar hadtörténet külföldi perpciójának fundamentális problémáival.

voltak képesek néhány hónapnál tovább tartó hadműveleteket folytatni, mert meg kellett várniuk a tavaszt, hogy indulás előtt fű nőjön a lovak számára és haza kellett térniük a zsákmánnyal, mielőtt a legnagyobb nyár felperzseli a földet.”¹

Egyfelől természetesen „örülhetünk”, hogy legalább ennyi szó esett a témáról – hiszen a harmincéves háború korábbi standard angol nyelvű összefoglalója még csak-csak említi Bethlen Gábort, de egyáltalán nem foglalkozik magával Erdéllyel.² Másfelől azonban a sorokat olvasva gondolkodóba kell esnünk, hogy vajon a szövegben amúgy sokat és dicsérőleg emelgetett vallási tolerancián túl vajon mi alapján gondolhatott a szerző „török parasztsokra” és „keleti szlávokra” a fejedelemség egykori területén, ki lehetne szerinte az 1604-ben református hitre térő fejedelem, hol is olvashatta, hogy az ország parasztságának túlnyomó része katolikus és ortodox vallású volt, és vajon miféle benyomás alapján rajzolódott ki előtte ez a szinte „steppei nomádokra” hajazó összkép a fejedelemség hadseregéről?³

Wilson Erdély-képe minden bizonnyal azért ilyen elnagyolt és elrajzolt, mert maga a tágabb környezet, a kelet-közép-európai régió idegen, ismeretlen és sok szempontból érthetetlen az angolszász kutatók számára. 1952-ben az USA-ban élő neves lengyel történész, Oscar Halecki fogalmazta meg, hogy milyen óriási mértékűnek látja azt az ismerethiányt az angolszász tudományosságban, ami miatt szükségesnek látta, hogy egy nagyszabású, angol nyelvű összefoglaló munkát szenteljen az elsőként általa definiált önálló európai történeti régió, Kelet-Közép-Európa, azaz a balti államok, Lengyelország, Csehszlovákia, Ausztria, Magyarország, Románia, Jugoszlávia és Bulgária több-kevesebb közös vonásokat mutató történetének.⁴ Azóta rengeteg vita folyt Európa e „köztes” régiójának pontos mibenlétéről, határaitól – a magyar középkorász kutatók között például különösen népszerűvé vált e régió keletkezéstörténetének megvitatása.⁵ Ám a szovjet blokk – és vele együtt a téma politikai aktualitásának – megszűnése után ez a diskurzus inkább az egyes rokon tudományterületeken felmerülő kérdésfeltevés szintjére húzódott vissza.⁶ Úgy tűnik azonban, hogy a hadtörténet területén napjainkig sem sikerült legalább eddig eljutni.

¹ Peter H. Wilson: *Europe's Tragedy. A New History of the Thirty Years War*. Penguin, 2010. (A továbbiakban: *Wilson* 2010.) 78–79. o.

² *The Thirty Years' War*. Ed. by Geoffrey Parker with contributions by Simon Adams, Gerhard Benecke, Richard J. Bonney, John H. Elliot, R. J. W. Evans, Christopher R. Friedrichs, Bodo Nischan, E. Ladewig Petersen and Michael Roberts. London–New York, 1997. Legalábbis a bibliográfiai fejezet kivételével, ahol a 235. oldalon ez találni Erdélyről: „The role of Transylvania, and, behind it, of the Turks, during the early phases of the Thirty Years' War is often neglected; yet material for study is not lacking. See D. Angyal, 'Gabriel Bethlen', *Revue historique*, LIII (1928), 19–80; J. V. Polišenský, 'Bohemia, the Turk and the Christian Commonwealth, 1462–1620', *Byzantinoslavica*, XIV (1953), 82–108; R. R. Heinisch, 'Habsburg, die Pforte und der Böhmisches Aufstand (1618–20)', *Südostforschungen*, XXXIII (1974), 125–65, and XXXIV (1975), 79–124; and H. Valentinitich, 'Die Steiermark, Ungarn und die Osmanen, 1606–1662', *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, LXV (1974), 93–128.” – azaz „legfrissebb” magyar munka is 1928. évi benne!

³ És vajon ki és mire „használja” határainkon túl a három kötetes Erdély története angol verzióját, amely az interneten is teljesen szabadon hozzáférhető? (<http://mek.oszk.hu/02100/02109/html/> Az utolsó letöltés időpontja: 2013. október 25.)

⁴ Oskar Halecki: *A nyugati civilizáció peremén. Kelet-Közép-Európa története*. Budapest, 1995. 7–8. o. A térségen belül a Magyarországról szóló ismeretekről: Robert J. W. Evans: „Hungary in British Historiography. C. A. Macartney and His Forerunners”. In: *Míves semmisségek / Elaborate Trifles – Tanulmányok Ruttkay Kálmán 80. születésnapjára / Studies for Kálmán G. Ruttkay on His 80th Birthday*. Ed. by Itzész Gábor and Kiséry András. Piliscsaba, 2002. 476–492. o.

⁵ Szűcs Jenő: *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest, 1983.; *Klaniczay Gábor: Találjuk ki a középkori Közép-Európát! – Vagy fedezzük fel újra? Beszélő*, 8. (2003) 3. sz. 32–39. o.; *Font Márta: A keresztény nagyhatalmak vonzásában: Közép- és Kelet-Európa a 10–12. században*. Budapest, 2005.

⁶ Maciej Janowski, Constantin Iordachi, Trencsényi Balázs: „Why Bother about Regions: Debates over Symbolic Geography in Poland, Hungary and Romania.” *East Central Europe*, 32. (2005) 5–58. o.; Thomas DaCosta Kaufmann: (Ost-)Mitteleuropa als Kunstgeschichtsregion? In: Oskar Halecki Vorlesung, 2005: Jahres-

Az elmúlt évtizedek nagyszabású „hadügyi forradalom”-vitájában például a Jeremy Black által szerkesztett kötetekben az addiginál jóval nagyobb „lokális” ismeretanyag vált láthatóvá a világ legkülönbözőbb régióiról az angolszász tudományosság számára, Kelet-Közép-Európa esetében azonban ez sem hozott igazi áttörést. Európán belül sokkal inkább a jövő félelmetes nagyhatalma, az Orosz Birodalom, illetve a XVI–XVII. századi változások nagy katalizátora, az Oszmán Birodalom került az érdeklődés fókuszába. (Ami persze elsősorban azzal magyarázható, hogy a globális hadtörténetírás – részben persze érthetően – hagyományosan mindenekelőtt a nagy birodalmakra koncentrált.)⁷

Geoffrey Parker 1988-ban megjelent, nagyhatású könyve óta a vita résztvevői szinte akármelyik oldalról is közelítettek a térséghez, a hagyományosnak mondható kétpólusú, ellentétpárokat tételező gondolkodásmódnak megfelelően rendre a vizsgálat fókuszában álló terület jelenségeivel szemben próbálták meg definiálni a kelet-közép-európai résztvevők szerepét. Így lett például Lengyelországból és Magyarországból a nyugat-európai hadügyi fejlődés „forradalmi” jelenségeit jobbára befogadni képtelen, furcsa és barbár szokások szerint működő periféria, vagy a XVI. század elején az Oszmán Birodalom fejlett és „modern” haderejével szembeállítva elmaradott, fegyvelmezetlen, „feudális” magyar–cseh hadsereg.⁸

Egy-egy részkérdésben ugyan sikerült pontosításokat megfogalmaznia a térségben pl. a magyar kutatóknak, de ezek, ha meg is jelentek a jelentősebb világnyelveken, többnyire csak jókora késéssel láttak napvilágot.⁹ Amint az orosz hadtörténet specialistája, Brian Davies soraiból is kitűnik, „a közép-kelet európai tudósok gazdag szakirodalmat alkottak Kelet-Európa hadtörténetéről – a lengyel és a német történészek különösen termékenyek voltak –, de egészen a közelmúltig ezek közül kevés munkát fordítottak le angol nyelvre.

vorlesung des GWZO. Leipzig, 2006.; *Fried István*: Gibt es ein literarisches (Ost-)Mitteleuropa? Oskar Halecki Vorlesung, 2007: Jahresvorlesung des GWZO. Leipzig, 2010.

⁷ Például: *Brian Davies*: The development of Russian military power, 1453–1815. In: *European Warfare, 1453–1815*. Ed. by *Jeremy Black*. London, 1999. 145–179. o.; *Brian Davies*: The Foundations of Muscovite Military Power, 1453–1613. In: *The Military History of Tsarist Russia*. Ed. by *Frederick W. Kagan* and *Robin Higham*. New York, 2002.; *The Military and Society in Russia, 1450–1917*. Ed. by *Eric Lohr* and *Marshall Poe*. Leiden–Boston, 2002.; *Carol Belkin Stevens*: Russia’s Wars of Emergence: 1460–1730. Harlow, 2007.; *Warfare in Eastern Europe, 1500–1800*. Ed. by *Brian L. Davies*. Leiden–Boston, 2012. (A továbbiakban: *Davies* 2012.); *Gábor Ágoston*: Military transformation in the Ottoman empire and Russia, 1500–1800. *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 12. (2011) 2. sz. 281–319. o.; *Uő*: Ottoman Warfare in Europe 1453–1826. In: *European Warfare c. 1500–1800*. Ed. by *Jeremy Black*. London, 1999. 147–175. o.; *Gábor Ágoston*: *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire*. Cambridge, 2006.; *Günhan Börekci*: A Contribution to the Military Revolution Debate: The Janissaries Use of Volley fire during the Long Ottoman–Habsburg War of 1593–1616 and the Problem of Origins. *Acta Orientalia*, 59. (2006) 407–438. o.

⁸ *Geoffrey Parker*: The Military Revolution, 1500–1800: Military Innovation and the Rise of the West. Cambridge, 1988. 35–37. o.; *Uő*: In Defense of The Military Revolution. In: *Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*. Ed. by *Clifford J Rogers*. Boulder, 1995. 354–355. o.; *Kelenik József*: A hadügyi forradalom és hatása a 15 éves háborúban. Tények és megjegyzések a császári–királyi sereg valós katonai értékéről. *Hadtörténelmi Közlemények*, 103. (1990) 3. sz. 85–95. o.; *B. Szabó János*: A mohácsi csata és a ’hadügyi forradalom’: a magyar királyság hadserege 1526-ban. *Hadtörténelmi Közlemények*, 112. (2004) 2. sz. 443–480. o. (A továbbiakban: *B. Szabó* 2004.), itt: 444–445., 475–476. o.

⁹ *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz.) *Történelmi Szemle*, 38. (1996) 2–3. sz. 163–217. o.; *Uő*: The Origins and Development of the Border Defence System against the Ottoman Empire in Hungary (Up to the Early Eighteenth Century). In: *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of the Ottoman Conquest*. Eds. *Géza Dávid – Pál Fodor*. Leiden–Boston, 2000. 3–69. o. (A továbbiakban: *Pálffy* 2000.); *Kelenik József*: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 104. (1991) 3. sz. 80–122. o., és *uo.*, 4. sz. 3–52. o. (A továbbiakban *Kelenik* 1991.); *Uő*: The Military Revolution in Hungary. *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe*. In: *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*. Ed. *Géza Dávid et Pál Fodor*. Leiden, 2000. 117–159. o. (A továbbiakban: *Kelenik* 2000.); *B. Szabó* 2004.; *B. Szabó, János – Tóth, Ferenc*: *Mohács 1526: Soliman le Magnifique prend pied en Europe centrale*. Paris, 2009. (A továbbiakban: *B. Szabó – Tóth* 2009.)

Így azután az angolszász olvasóközönség számára kevésbé ismert, hogy mennyiben különböznek az erőforrások háborús mozgósításának lehetséges módjai, illetve a háború hatásai az államra és a társadalomra Kelet és Nyugat Európában. Emiatt pedig számos félreértés gyökeresedett meg...¹⁰

A hagyományosan erős „nyugati” irányultságú érdeklődés mellett Robert I. Frost skót történész munkássága már-már szinte „anomáliának” számít, hiszen neki köszönhetően a XVI–XVII. században katolikus hatalommá váló Lengyelország hadtörténetéről paradox módon napjainkra több információ látott napvilágot angolul, mint a térségben – és az egész XVI–XVIII. századi Európa történelmében – kulcsszerepet játszó dunai Habsburg Monarchia hadügyéről.¹¹ Holott ennek a jelentős, európai közép-, majd nagyhatalommá váló, különleges összetett államnak (*composite state*) magától értetődő, de többnyire végig nem gondolt módon, magához az államhoz hasonlóan a sok kelet-közép-európai sajátosságát magába integráló hadserege is összetett volt – még akkor is, ha ezek alkotóelemei időnként egymás ellen is harcban álltak.¹²

Mindezek ismeretében joggal tehető fel a kérdés: hogyan jutnának el akkor a külföldi kutatók a sokkal kevésbé jelentős Erdélyig? Az Erdélyi Fejedelemség hadtörténete ugyanis még az amúgy nem túl jól ismert kelet-közép-európai régió belül is fehér foltnak számít szinte mindenkinek a magyar kutatókon kívül. Az egymástól igencsak eltérő, sokszor épp egymással szemben megfogalmazott nemzeti narratívák sem könnyítik meg a vizsgálatokat.¹³ A fejedelemség hadügyének nyilvánvaló kötődése a középkori Magyar Királysághoz a közelmúltig erősen „nem kívánatos” kutatási iránnyá tette ezt a témát a fejedelemség egykori területeit 1920 óta birtokló Romániában.¹⁴ A sajátosan értelmezett

¹⁰ Davies 2012. 1. o.

¹¹ Robert I. Frost: The Northern Wars. War, State and society in Northeastern Europe, 1558–1721. Harlow, 2000. Vö.: Peter H. Wilson: War in Early Modern German History. *German History*, 19. (2001) 430. o. A Habsburg Monarchia jelentőségére a kora-újkorai Európa hadügyi fejlődésében nemrégiben éppen magyar kutatók hívták fel a figyelmet: Gábor Ágoston: Empires and Warfare in East-Central Europe, 1550–1750: the Ottoman–Habsburg Rivalry and Military Transformation. In: *European Warfare, 1350–1750*. Ed. by Frank Tallett and D. J. B. Trim. Cambridge, 2010. 110–134. o.; Géza Pálffy: Defense System in Hungary Against the Ottomans in Sixteenth Century: A Catalog of Military Development in Central Europe. In *Warfare in Eastern Europe, 1500–1800*. Ed. by Brian J. Davies. (History of Warfare, 72.) Leiden–Boston, 2012. 35–61. o.

¹² Bagi Zoltán Péter: Világok harca. A császári–királyi hadsereg szervezete és nemzetiségi összetétele a tizenöt éves háború időszakában. *Keletkutatás*, 2012. ősz. 39–63. o. (A továbbiakban: Bagi 2012.); Jaroslav Pánek: Die antiosmanischen Feldzüge aus Böhmen nach Ungarn in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts. In: *Rapports, co-rapports, communications tchécoslovaques pour le VIe congrès de l’Association Internationale d’Etudes du Sud-Est Européen*. Prague, 1989. 67–101. o. A tizenöt éves háború végén a korábbi Habsburg haderő két komponensének harcáról: Nagy László: A Boeckai szabadságharc katonai története. Budapest, 1961. 154–186. o.; Zdenek Vybíral: Rivals in their own Land – Matthias’ and Rudolf’s Armies on the Fringe of the „Bruderzwist”. *Ein Bruderzwist im Hause Habsburg (1608–1611)*. Ed. Václav Bůžek. Česká Budějovice, 2010. 401–415. o. A Habsburg haderő jelentős részét magyar zsoldosok alkották még a harmincéves háború első jelentős ütkézetében, 1619-ben Zablatnál – hajdúk és huszárok a svájciak ellen. Lásd: Miroslav Volf: Bitva u Velkého Zablatí a její následky. *Jihočeský sborník historický*, XXXI. (1962) 123–134. o.

¹³ Erről a problémáról: Pálffy Géza: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a XVI. században. Budapest, 2010. (A továbbiakban: Pálffy 2010.) 26–29. o. Még a térség népeit alapvetően közösen érintő oszmán fenyegetés elleni védekezés is sokszor sajátos Habsburg-ellenes „nemzeti”, szempontok szerint került tárgyalásra. Például: J. V. Poliškenský: Bohemia, the Turk and the Christian Commonwealth (1462–1620). *Byzantinoslavica*, XIV. (1953) 82–108. o.

¹⁴ 1991 előtt jobbra csak olyan erdélyi témák hadtörténeti vonatkozásairól lehetett publikálni, amelyekben kellőképpen ki lehetett domborítani a román és magyar nép együttműködést. Lásd pl.: Demény Lajos: Parasztfelkelés Erdélyben 1437–1438. Budapest, 1987.; Răscoală Secuilor din 1595–1596. Eds. Samu Benkő – Lajos Demény – Károly Vekov. București, 1978.; Demény Lajos: A székelyek és Mihály vajda. Bukarest, 1977. A közelmúltban a romániai kutatás szerencsére kiegyensúlyozottabb irányt vett, pl.: Florin Nicolae Ardelean: Military Justice, Regulations and Discipline in Early Modern Transylvanian Armies (XVI–XVII Century). *Studia Universitatis Cibiniensis. Series Historica*, VII. (2011) 185–191. o.; Cosmin Popa-Gorjanu: Transylvanian Identities in the Middle Ages. In: IDENTITATS. Ed. Flocel Sabaté. (Reunió Científica XIV Curs d’Estiu Comtat d’Urgell Celebrat a Balaguerels Dies 1,2 i 3 de Juliol de 2009 sota la Direcció de Flocel Sabaté i Maite Pedrol) Lleida, 2012. 175–190. o.

„internacionalista szolidaritás” értelmében pedig úgy tűnik, hogy 1947 és 1988 között Magyarországon is csak bizonyos aspektusokra irányulhatott a kutatók „figyelme”.¹⁵ A témáról idegen nyelvű magyar szakirodalom alig látott napvilágot, és Romániában is csak nemrég kezdték beemlíni a fejedelemség hadtörténetének feldolgozását a modern „nemzeti” tudományosság kereti közé, így az ottani kutatók sem jelentettek meg egyelőre számottevő mennyiségű idegen nyelvű publikációt. Ráadásul a térség elaprózottsága, nyelvi és politikai sokszínűsége természetesen nem csak az angolszász kutatók dolgát nehezíti meg, hanem a magyar és helyi kutatókét egyaránt.¹⁶

Kelet-Közép-Európa közös hadügyi „kultúrája” a XV–XVI. században

Az újabb kori politikai ellentétek visszavetítése helyett minden bizonnyal sokkal termékenyebbek lehetnének a régebbi strukturális hasonlóságokra építő vizsgálatok. A középkorban ez a térség – Csehország kivételével – hadügyi szempontból erősen a steppei lovas kultúrák hatása alatt állt, melyre a középkor folyamán „rárétegződött” Nyugat-Európa nehézlovas-centrikus harci kultúrája.¹⁷ A XVI. század eleji velencei diplomáciai források szerint míg Csehország csupán 6000, addig a Magyar Királyság 40 000, a Lengyel Királyság pedig 50 000 mozgósítható lovassal rendelkezett. (A magyar kutatók szerint ugyanekkor az Oszmán Birodalom európai fele több mint 50 000 lovast tudott kiállítani.¹⁸)

A XIV. századtól kezdve a térségben hatalomra kerülő dinasztiáknak, az Anjouknak, illetve Luxemburgoknak köszönhetően megélénkültek a hadügyi kapcsolatok Európa déli és nyugati felével is.¹⁹ A huszita mozgalomhoz kapcsolódva pedig a XV. század elején Csehországban létrejött egy olyan sajátos lokális harci kultúra, amely az addigiaktól el-

¹⁵ Mályusz Elemér politikai okokból negyven évig kiadatlan kéziratáról *Glatz Ferenc* bevezetője. In: *Mályusz Elemér: Az erdélyi magyar társadalom a középkorban*. Budapest, 1988. (Lapszám nélkül.)

¹⁶ Az angol nyelvű tudományosság számára a nyelvi gátakon túl az etnikailag és nyelvilag sokszínű Közép- és Kelet-Európa természetesen még idegenebb és zavarba ejtőbb: *Péter Sahin-Tóth: A propos d'un article de C. F. Finkel. Quelques notations supplémentaires concernant les mercenaires de Pápa. Turcica*, 26. (1994) 249–261. o.; *Dávid Géza – Fodor Pál: A Habsburg–magyar és az oszmán határvédelmi rendszerek Magyarországon*. In: Az értelem bátorsága. Tanulmányok Perjes Géza emlékére. Szerk. *Hausner Gábor*. Budapest, 2005. 151–159. o.; Ágoston Gábor's review of Mark L. Stein: *Guarding the Frontier. Ottoman Border Forts and Garrison Europe*. London and New York: Tauris Academic Studies, 2007. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 52. (2009) 159–163. o. Meglepő módon még a protestáns egyháztörténeti vizsgálatok esetében is komoly akadály volt a nyelvismeret hiánya, ezért a legtöbb általános áttekintésből sokáig még az sem derült ki, hogy Közép- és Kelet-Európában egyáltalán volt reformáció! Lásd: *Fazekas Gergely Tamás: A kora újkori magyar kálvinizmusról. BUKSZ*, 18. (2006) 2. sz. 143. o.

¹⁷ Az első komparatív összefoglalók: *Attila Bárány: East Central Europe: Narrative (1300–1500)*. In: The Oxford Encyclopedia of Medieval Warfare and Military Technology. Ed. in Chief *Clifford J. Rogers*. 2. vol. New York–Oxford, 2010. 6–13. o.; *Veszprémy László: The state and military affairs in East-Central Europe, 1380–c. 1520s*. In: *European Warfare, 1350–1750*. Ed. *Frank Tallet* and *D. J. B. Trim*. Cambridge, 2010. 96–109. o. Az ázsiai „hatás” felvetése: *Thomas T. Allsen: The Circulation of Military Technology in the Mongolian Empire*. In: *Warfare in Inner Asian History, 500–1800*. Ed. *Nicola Di Cosmo*. Leiden–Boston, 2002. 286. o.

¹⁸ *Balogh István: Velencei diplomaták Magyarországról, 1500–1526. Forrástanulmány*. Szeged, 1929. II., VIII–IX., XVIII., XXXIII. o.; *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej, 1350–1450*. (Arms and armour in medieval Poland 1350–1450). Ed. by *Andrzej Nadolski*. Łódź, 1990. 475. o.; *Dávid Géza – Fodor Pál: Az oszmán tímár-birtokos haderő nagysága és összetétele a XVII. század második felében. Hadtörténelmi Közlemények*, 117. (2004) 2. sz. 499–505.; *Fodor Pál – Szakály Ferenc: A kenyérmezei csata (1479. október 13.) Hadtörténelmi Közlemények*, 111. (1998) 2. sz. 309–350. o.

¹⁹ *Bárány Attila: Angol–magyar zsoldoskompániák*. In: *Bárány Attila – Laszlovszky József – Papp Zsuzsanna: Angol–magyar kapcsolatok a középkorban*. 2. Gödöllő–Máriabesnyő, 2012. 227–243. o.; *Wojciech Iwańczak: Mercenary Warriors – an Example of the International Relations of Czech Lands. Fasciculi Archaeologiae Historicae*, 7. (1994) 21–29. o.; *Andrzej Feliks Grabaski: La Chevaliere Polonoise au Service de L'étranger au Moyen Age*. In: *Histoire militaire de la Pologne: problèmes choisis*. Red. *Witold Bieganski – Piotr Stawiecki – Janusz Wojtasik*. Varsavie, 1970. 33–45. o.

térő módon a lovasság helyett a védett helyen, szekerek között harcoló gyalogságra és a tűzfegyverek használatára fókuszált.²⁰

A husziták megdöbbentő harci sikersorozatának hatására a XV. század középső harmadában a csehek lettek Kelet-Közép-Európa „svájcai”, akiknek háborús módszertana a XVI. század elejéig meghatározó mintát adott a környező közép-európai területek számára is.²¹ Magyarország és Lengyelország az eltérő feltételeknek és hagyományoknak megfelelően adaptálta az új cseh metódust saját lovas kultúrájához, és így a XV. század derekára véleményem szerint egyértelműen megszületett a térségben egy közös jellegzetességeket mutató hadviselési metódus.²²

Ennek kései jelenségeit a lengyel hadtörténeti irodalomban ugyan hajlamosak unikális lengyel sajátosságként interpretálni, holott úgy tűnik, hogy ezek jó része már az 1440-es években, a Hunyadi János és Jagelló Ulászló király nevével fémjelzett közös magyar–lengyel oszmánellenes expedíciókban is megmutakozott.²³ Sőt, az ezt követő évtizedekből is számos párhuzamot lehet felfedezni Hunyadi Mátyás magyar és cseh király magyarországi és csehországi alakulatokból álló hadseregének taktikája és a XVI–XVII. századi lengyel taktika között.²⁴ Ennek a sajátos harci kultúrának az egységességét a XV–XVI. században a régió egyes országai között vándorló zsoldkompániák, a cseh és magyar gyalogoscsoportok vagy az Észak-Balkánról érkező könnyűlovások (a rácok vagy huszárok) is folyamatosan erősítették.²⁵

A balkáni területek meghódítása, illetve a magyar, lengyel és cseh csapatokkal való harc révén ugyanakkor az Oszmán Birodalom hadseregére is nagyon jelentős hatást gyakorolt ez a kelet-közép-európai harci kultúra az ostromtüzérség, a tűzfegyverekkel felszerelt szekérvár, vagy éppen a kopjás, pajzsos csatalovasság használata tekintetében is.²⁶

²⁰ Jan Durdik: *Hussitische Heerwesen*. Berlin, 1961.

²¹ Tresp, Uwe: *Söldner aus Böhmen im Dienst deutscher Fürsten: Kriegsgeschäft und Heeresorganisation im 15. Jahrhundert. Krieg in der Geschichte 19*. Paderborn–München–Wien–Zürich, 2004.

²² Rázsó Gyula: Mátyás zsoldoseregének hadművészetéről. In: Mátyás király 1458–1490. Szerk. Barta Gábor. Budapest, 1990. 80–102. o.; *Pálosfalvi Tamás: Mátyás hadserege*. In: Hunyadi Mátyás, a király. Hagymány és megújulás a királyi udvarban, 1458–1490. Szerk. Péter Farbaký – Enikő Spekner – Katalin Szende – András Végh. Budapest, 2008. 295–297. o.; B. Szabó János: Mátyás seregének gyalogsági pajzsai, a pavézék In: uo. 298–299. o.; B. Szabó – Tóth 2009. 68–71. o.

²³ John Jefferson: *The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad: The Ottoman-Christian Conflict from 1438–1444*. Leiden–Boston, 2012. 200–215., 348–356. o. Ha pedig felmerült a külső kapcsolatok lehetősége, akkor a lengyel kutatók is szívesebben kerestek távolabbi párhuzamokat, lásd: *Bagi* 2012. 58–59. o.

²⁴ Jan Wimmer: *Jan Sobieski's Art of War*. In: *Historia Militaris Polonica*. Ed. Witold Biegański. Vol. 2. Warszawa, 1977. 20–22. o. Vö.: *Gyalóky Jenő: A sziléziai hadjárat 1474. Hadtörténelmi Közlemények*, 53. (1940) 1–19. o.; *Richard Brzezinski – Angus McBride: Polish battle order from 1634*. Polish Armies, 1569–1696. Tom. 2. Oxford, 1988. 47. o.; Vö. Rázsó Gyula rekonstrukcióját Corvin Mátyás 1487. évi csatarendjéről *Rázsó 22*. jegyzetben idézett munkájában, 103. o.

²⁵ Jan Wimmer: *Historia piechoty polskiej do roku 1864*. Warszawa, 1978. 94. o.; *Fedeles Tamás: A király és a lázadó herceg. Az Újlaki Lőrinc és szövetségesei elleni királyi hadjárat (1491–1495)*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 27.) Szeged, 2012. 56–61., 181., 187., 198., 203., 207., 209. o.; B. Szabó János: A honfoglalóktól a huszárokig. A középkori magyar könnyűlovasságról. (From the Hungarian conquerors to the Hussars. Light Cavalry in Mediaeval Hungary.) Budapest, 2010. (A továbbiakban: B. Szabó 2012.) 147–153., 220–221. o.; *Marek Plewczynski: Söldnertruppen in Polen um die Wende des 15. und 16. ahrhunderts*. In: *From Crécy to Mohács. Warfare in the Late Middle. XXII. Kongreß der Internationalen Kommission für Militärgeschichte Wien 1996*. Wien, 1997. 358–360. o.

²⁶ Pál Fodor: *Ottoman Warfare, 1300–1453*. In: *The Cambridge History of Turkey*. Vol. I. Byzantium to Turkey, 1071–1453. Ed. by *Kate Fleet*. Cambridge, 2009. 192–226. o.; *Durđica Petrović: Fire-arms in the Balkans on the eve of and after the Ottoman Conquests of the Fourteenth and Fifteenth Centuries*. In: *War, technology and society in the Middle East*. Eds. *V. J. Parry – M. E. Yapp*. London, 1975. 164–194. o.; *Emanuel Constantin Antoche: Du tábor de Jan Zizka et de Jean Hunyadi au tábur cengi des armées ottomanes. Turcica*, 36. (2004) 91–124. o.; *Zdzislaw Zygułski Jr.: The Wagon Laager. Fasciculi Archaeologiae Historicae*, 7. (1994) 15–19. o.; *Brian L. Davies: Guliai-gorod, Wagenburg, and Tabor Tactics in 16th–17th century Muscovy and Eastern Europe*. In: *Davies 2012*. 98–103. o.; B. Szabó 2010. 136–153., 220–221. o.

Európa más centrális régióihoz hasonlóan ebben térségben is nagy szerep jutott a tüzer-ségnek és a számszeríjjakkal, majd a XVI. század elejétől döntően kézi puskákkal felszerelt gyalogságnak, de a hadseregeknek ez az eleme nem jutott túlsúlyra a lovasság rovására. (A gyalogság létszáma itt csak ritkán haladta meg a seregek egyharmadát.²⁷) Ennek megfelelően a térség hatalmai sem szorultak rá, hogy az ellenfeleik lovasságával szemben védtelenebb gyalogságukat állítsák szembe, így a kelet-közép-európai gyalogság esetében nyugati kortársaikhoz képest óriási tüzerő mellett, a nyugaton egyre népszerűbbé váló, ám a tüzerőt csökkentő pika alkalmazása sokáig kevésbé szükséges lépésnek tűnhetett.²⁸

Ahogy a XV. század végén II. Ulászló magyar és cseh király hadvezére, Cenovi Vlček megfogalmazta, a gyalogságot kísérő lovassággal szemben elért fölény megpecsételi a legerősebb nyugati típusú, zárt rendben harcoló gyalogság sorsát is: „Ha a svájciak vagy a németek zárt csatarendbe sorakoznak, hagyni kell őket, hogy ezt tegyék, hiszen senkit nem főgnak legyőzni, amíg állnak. Az ellenség lovasságát kell megtámadnod [királyom], elválasztani őket a gyalogságtól, és Isten segédelmével legyőződ őket [az ellenség lovasait]. Ezután azt tehetsz a gyalogsággal, amit jónak láatsz, ágyúval tüzelve rájuk.”²⁹

A javasolt módszer Kelet-Közép-Európában csak ritkán került kipróbálásra, a gondolatmenet helyessége felől aligha lehet kétségünk: ahogyan a cseh és lengyel nehézgyalogság katasztrófája 1504-ben a schönbergi (más néven wenzenbachi) csatában, 1526-ban pedig Mohácsnál, úgy a spanyol terciók későbbi emblemikus vereségei (Nieuwpoort, 1600, Rocroi, 1643) is végső soron az ellenfél lovassági sikereinek voltak köszönhetőek.³⁰

Ráadásul a XVI. században ez az egyre szélesebb körben elterjedő, a pikás gyalogság és a lövészek együttműködésére építő nyugati taktikai módszer – amely a régióban praktikus német hatásként jelent meg, főként a Habsburgok közvetítésével – a tizenöt éves háborúig nyílt mezőn nem is nagyon tudott jelentősebb sikereket felmutatni a térségben. 1526 és 1552 között ugyan Habsburg Ferdinánd több alkalommal is kiállított tízerez seregeket, ám ezek 1537-ben Garánál/Diakovárnál (Horvátország), 1541-ben Buda alatt, 1552-ben Paláston ismételt katasztrófális vereségeket szenvedtek még a – kelet-közép-európaihoz hasonló módszer szerint harcoló – nem is mindig túlerőben lévő (határvidéki) oszmán erővel szemben is.³¹ A vereségeknek – akárcsak a Buda visszafoglalására indított 1542. évi nagy német birodalmi expedíció kudarcának is³² – összetett okai voltak (pl. ellátási nehézségek), s a Habsburg seregeknek a működése ekkor még nem bizonyí-

²⁷ *Veszprémy László*: Zsigmond, a katonai reformer? A haditechnikai írásbeliség és a technikai újítások kora. *Hadtörténelmi Közlemények*, 111. (1998) 3. sz. 657–666. o.; *B. Szabó* 2004. 450–455., 470–474. o.; *Wimmer* 25. jegyzetben hivatkozott munkája, 89–104. o.

²⁸ *Jan Wimmer*: L’infanterie dans l’armée polonaise aux XVe–XVIIIe siècles. In: *Histoire militaire de la Pologne: problèmes choisis*. Red. *Witold Bieganski, Piotr Stawcki, Janusz Wojtasik*. Varsavie, 1970. 83. o.

²⁹ *Otto Frankenberger*: Husitské válečnickví po Lipanech. Praha, 1960. 190. o. (Az idézett részlet Samuel Beňa angol fordításának magyarra ültetett verziója.)

³⁰ *Tresp* 21. jegyzetben idézett munkája, 74–75. o.; *B. Szabó* 2004. 589–609. o. A spanyol vereségekről: *Jan Piet Puype*: Victory at Nieuwpoort, 2 July 1600. In: *Exercise of Arms: Warfare in the Netherlands, 1568–1648*. Ed. *Marco Van der Hoeven*. Leiden–Boston, 1997. 69–112. o.; *Robert A. Stradling*: Spain’s Military Failure and the Supply of Horses 1600–1660. In: *Robert A. Stradling*: Spain’s Struggle For Europe, 1598–1668. London, 1994. 235–242. o., de ide lehet sorolni a holland lovasság 1597. évi turnhouti győzelmét is: *Olaf van Nimwegen*: The Dutch Army and the Military Revolutions, 1588–1688. Woodbridge, 2010. 164–165. o.

³¹ Ezeknek az eseményeknek azonban jellemző módon nincs korszerű, modern feldolgozása. Az 1537. évi diakovári csata irrodalmáról: *Sudár Balázs*: Pécs 1663-ban. Evlia cselebi és az első részletes vároleírás. Pécs, 2012. 96. o.; 1541, Buda: *Iványi Béla*: Buda és Pest sorsdöntő évei. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, 9. (1941) 63–74. o.; 1552, Palást: *Matunák Mihály*: A palásti csata (1552 augusztus 9–10.). *Hadtörténelmi Közlemények*, 1910. 244–248. o.

³² *Károlyi Árpád*: A német birodalom nagy hadi vállalata Magyarországon 1542-ben. Budapest, 1880.; *Paula Sutter Fichtner*: Dynasticism and its limitations: the Habsburgs and Hungary (1542). *East European Quarterly*, 4. (1971) 389–407. o.; *Liepold, Antonio*: Wider den Erbfeind christlichen Glaubens. Die Rolle des niederen Adels in den Türkenkriegen des 16. Jahrhunderts. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–New York–Paris–Wien, 1998. 237–252. o.

totta egyértelműen a nyugati típusú, nehézzalogságra épülő taktika fölényét Magyarországon. Lengyelországban a kevésbé közismert 1577. évi gdanski és 1588. évi byczyna-i csata hozott hasonló tapasztalatokat – még a XVII. század eleji híressé vált svédok elleni győzelmek előtt.³³

A sok szempontból hasonló demográfiai, társadalmi és gazdasági jegyeket mutató tér-ségben tehát egyfelől számos párhuzamos jelenséget figyelhetünk meg a hadviselés terén, amelyek markánsan elütöttek a korszak egyes, mintaadónak tekintett nyugat-európai jelenségeitől, ugyanakkor ezek a „nyugati minták” a XVI. század végéig csak korlátozott mértékben adaptálódtak ebben a régióban.

Magyar–erdélyi befolyás Kelet-Közép-Európa hadügyére a XVI. században

A XVI. században Kelet-Közép-Európában a magyar és lengyel fejlődés némileg eltérő irányt vett. Míg a lengyel–litván állam a térség meghatározó hatalma maradt, így sokáig hadügyi téren sem érték drasztikus kihívások, Magyarország 1526-ban döntő vereséget szenvedett az oszmánoktól, elveszítette megerősített déli határvonalát, majd belháborúba süllyedt, s 1541-től kezdve az oszmánok hozzáfogtak az ország közvetlen megszállásához, ami komoly kihívást jelentett egész Kelet-Közép-Európa számára.³⁴

Amíg Erdély a Magyar Királyság része volt, leginkább fenyegetett délkeleti és keleti határainak védelmére többnyire elégnék bizonyultak a Kárpátok magas hegyvonulatai. (Ott néhány erősséggel el lehetett zárni a tartományba vezető szorosokat.³⁵) A Kárpát-medence közepén fekvő magyar Alföld viszont nem bővelkedett ilyen természetes akadályokban, ezért a védelem feladata kezdetben azt itt emelkedő régebbi erődítésekre, illetve az újonnan emelt – sokszor ideiglenes – védművekre hárult.³⁶

A békés hátszágban korábban nem volt szükség komoly erősségekre, emiatt ekkoriban rendkívül széleskörű és intenzív erődítési munkálatok folytak. Az 1577-ben már 126 tagból álló magyar- és horvátországi határvédelmi rendszerből a kutatások korábban elsősorban a későbbi, nagyobb szabású, itáliai mintájú erődítések építésére és a nagyobb várak ostromára koncentráltak. Ezek mellett – ahogyan a 80 éves holland–spanyol háború esetében is – háttérbe szorult a kisebb, gyöngébb erődítések vagy a régebbi erősségek kezdeti szerepének vizsgálata. A kutatók hagyományosan nem tulajdonítottak a területek fölötti ellenőrzést biztosító megerősített kastélyok, kibővített régi várak és a gyakori, földből-fából készült tábori erődítmények (*palánkok*) sokaságának túlon túl nagy jelentőséget, mára azonban az érdeklődés feltámadt ezek iránt is.³⁷

³³ *Majewski, Wiesław*: The Polish Art of War in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. In: A Republic of Nobles: Studies in Polish History to 1864. Ed. by *J. K. Fedorowicz*. Cambridge, 1982. 185. o.

³⁴ A lengyel viszonyokról: *Marek Plewczynski*: Wojny i wojskowość polska XVI wieku. Tom I: Lata 1500–1548. Zabrze, 2011.

³⁵ *Szoleczky Emese*: Huszt várának helye és szerepe Magyarország védelmi rendszerében. In: Az értelem bátorsága c., 16. jegyzetben idézett kötet, 699–729. o.

³⁶ A régi várrendszeréről: *Engel Pál*. Ozorai Pipó. In: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. Szerk. *Csukovits Enikő*. Budapest, 2003. 257–261., 267–269. o.

³⁷ *Marosi Endre*: Török várostromok Magyarországon II. Szulejmán korában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 3. (1975) 427–464 o.; *Domokos György*: Késő reneszánsz erődépítéset Itáliában és Magyarországon. In: *Reneszánsz látványtár*. Szerk. *Buzás Gergely et alii*. Budapest, 2009. 131–157. o.; *Feld István*: Mohács-tól a tizenöt éves háborúig. Új centrumok, főiri központok, nemesi rezidenciák. In: *uo*. 119–129. o.; *Uő*: Ágyúvédművek a 16. század első felének erődítményépítészetében. In: *Hagyomány és megújulás* Eletpályák és társadalmi mobilitás a végváriak körében. (*Studia Agriensia*, 27.) Szerk. *Veres Gábor* és *Berecz Mátyas*. Eger, 2008. 7–28. o.; *Weitschawar*. Bajcsa-vár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében. Szerk. *Kovács Gyöngyi*. Zalegerszeg, 2002.; *Tolnai Gergely*: Palánkvárak Magyarországon. Budapest, 2011. *Vö.*: *Mahinder S. Kingra*: The Trace Italienne and the Military Revolution during the Eighty Years' War, 1567–1648. *Journal of Military History*, 57. (2003) 437–438. o.

Az elvileg az oszmánokkal „szövetségben” álló Erdélyi Fejedelemség határán is kiépült egy hasonló védelmi rendszer. Habár a fejedelemség hadseregében nem voltak képzett hadmérnökök, a fejedelmek hosszabb-rövidebb ideig számos itáliai hadiépítést foglalkoztattak, és a XVI. század közepén, I. Ferdinánd rövid erdélyi uralma alatt, majd Báthory István uralkodása idején még a Habsburg uralkodók mérnökei is megfordultak a fejedelemségben.³⁸ A határvárakban békeidőben is legalább 4–5000 főnyi állandó őrség állomásozott, ami a tizenöt éves háború alatt a veszélyeztetetté váló nyugati határszakaszon 8000 fő fölé nőtt.³⁹

Az új erdélyi határvárak fokozatosan egyre több löveggel rendelkeztek.⁴⁰ 1526 előtt a városok állították ki a Magyar Királyság tüzérségének zömét, s Erdélyben ez a feladat még jó ideig a szász városokra hárult. 1550-ben Ferdinánd király Erdélybe küldött serege is Nagyszébenben alakította ki hadszertárát, amelyben 45 különböző űrméretű löveget tároltak.⁴¹ Még 1560 táján is ez a város volt a tüzérség központja, s csak később adta át szerepét a fejedelmi székvárosnak, Gyulafehérvárnak. A tizenöt éves háború alatt azonban jelentősen megfogyatkozott a fejedelemség tüzérsége – 1596-ban a vesztes mezőkeresztesi összecsapásban a csatatéren maradt az erdélyi fejedelem összes ágyúja –, és a későbbi harcokban a fejedelmi székváros, Gyulafehérvár hadszertára időlegesen elveszítette jelentőségét; 1603-ban már csupán két ágyú akadt a városban.⁴²

1540 és 1568 között több mint száz különféle, kisebb-nagyobb ostromműveletre került sor a Magyar Királyság területén. Az intenzív területfoglaló, várharcokra koncentráló hadviselés felértékelte a hagyományos magyar könnyű lövészgyalogságot. Ez a hasonló helyzetben tevékenykedő flandriai spanyol hadsereg vallon egységeivel rokon utat járt be: felhagyott a korábbi cseh típusú gyalogság nehéz védőfegyverzetének használatával, és kifejezetten lövészgyalogsággá vált, melynek fegyverzete csupán pus-

Jelenlegi ismereteink szerint csupán Magyarország mai területén legalább 42 új oszmán palánk épült a XVI. század végéig: www.torokvarak.hu (A letöltés időpontja: 2013. október 25.); a magyarországi keresztény határvédelmi rendszerről: *Pálffy* 2010. 144–157. o. A megerősített helyek szerepéről a Habsburg–erdélyi háborúkban: *Lukinich Imre*: Az északkeleti várháborúk történetéhez 1561–1565. *Hadtörténelmi Közlemények*, 14. (1913) 370–394., 584–605. o.; *Pálffy Géza*: Egy rendkívüli forrás a magyar politikai elit 16. századi földrajzi ismereteiről. Az 1526 és 1556 között török kézbe került magyarországi városok, várak és kastélyok összeírása a Német-római Birodalom rendjei számára. In: Várak nyomában. Tanulmányok a 60 éves Feld István tiszteletére / On the trail of castles. Studies in honour of István Feld din his 60th birthday. Szerk. *Terei György – Kovács Gyöngyi – Domokos György – Miklós Zsuzsa – Mordovin Maxim*. Budapest, 2011. 177–194. o.

³⁸ *Florio Banfi*: Olasz katonai építésszek Erdélyben – Gli architetti militari italiani in Transilvania. Cluj, 1933.; Várak: *Balogh Jolán*: Varadinum. Várak vára. 1. k. Budapest, 1982. 1–54. o.; Alvinc, Fogaras, Szilágy-somlyó: *Kovács András*: Épületek emlékezete. Nevezetes épületek Erdélyben. Budapest, 2007. 139–189. o.; *Costin Feneşan*: Antonio Bufalo, ein italienischer Architekt in Diensten der Habsburger und sein Wirken in Siebenbürgen (1554–1555). In: *Miscellanea in honorem Radu Manolescu*. Bucureşti, 1996. 200–205. o.; *P. Kovács Klára*: A szatmári vár alaprajzának lehetséges előképei és hatása a Kárpát-medence kora újkori várépítészetére. In: *Stílusok, művek, mesterek. Erdély művészete 1690–1848 között*. Tanulmányok B. Nagy Margit emlékére. Szerk. *Orbán János*. Marosvásárhely–Kolozsvár, 2011. 41–55. o.; *P. Kovács Klára*: Bastion-system Fortification in the 16th Century Transylvania. In: *Studies in the History of Early Modern Transylvania*. Social Science Monographs. Ed. by *Kovács Kiss Gyöngyi*. (East European Monographs 786.) New York, 2011. 359–395. o.; *P. Kovács Klára*: Fortress-Building in 16th-Century Transylvania. The Recruitment of Labour Force. *Transylvanian Review*, 21. (2012) 2. sz. 163–181. o.

³⁹ *Oborni Teréz*: Erdély kincstári bevételei és kiadásai a XVI. század végén. *Történelmi Szemle*, 47. (2005) 3–4. sz. 333–346. o. (A továbbiakban: *Oborni* 2005.) Itt: 344–345. o.

⁴⁰ *Lippa* (1551); *Szendrei János*: Váraink rendszere és felszerelése. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1. (1888) 625. o.; Várak (1598) és Jenő (1604): *Kelenik* 1991. 18. o.

⁴¹ *Iványi Béla*: A tüzérség története Magyarországon kezdetétől 1711-ig. *Hadtörténelmi Közlemények*, 26–29. (1926–1928) 154–155. o.

⁴² *Kovács András*: Gyulafehérvár, az erdélyi fejedelmi udvar színtere a 16. században. In: *Idővel paloták... Magyar udvari kultúra a 16–17. században*. Szerk. *G. Etényi Nóra – Horn Ildikó*. Budapest, 2005. 238–240. o.; Szamosközy István történeti maradványai 1566–1603. Kiadta *Szilágyi Sándor*. 3. k. Budapest, 1877. 42. o.

kából, szablyából és egy baltából állt.⁴³ Az ilyen típusú gyalogosokat Magyarországon eredetileg a cseh gyalogság után *darabont*nak hívták, később *hajdúnak* kezdték nevezni. A tizenöt éves háborúban a Habsburg hadseregben már tömegesen szolgáltak reguláris kötelékekben is ilyen hajdú zsoldosok, akik ekkor szerzett katonai tapasztalataikat (pl. a sáncok alkalmazását mezei útközetekben) átörökítették az 1604–1606 közötti Habsburg-ellenes felkelés hadseregébe is.⁴⁴

Az Erdélyi Fejedelemségben ennek a helyzetnek megfelelően korszerűsítették a középkori miliciáris hadszervezetet is. Eredetileg a XVI. század közepén a nemeseknek Erdélyben tizenhat, nagyobb veszély esetén tíz, a Tiszántúl magyarországi vármegyéiben húsz, illetve öt ilyen jobbágyporta után kellett egy a magukéhoz hasonló fegyverzetű, kopjás lovas katonát felszerelni. 1575-ben a lovasok mellett azonban már egy „pásitzöld” köntösű puskás gyalogost is a táborba kellett küldeni. 1578-tól pedig a magyarországi szokások szerint a nemeseknek az egész fejedelemség területén csupán húsz porta után kellett egy puskás gyalogost és egy kopjás lovast kiállítani.⁴⁵

A szászokot – amellet, hogy ők gondoskodtak a hadsereg utánpótlásáról és ágyúiról –, személyes hadkötelezettség vagy zsoldos fogadási kötelezettség is terhelte: alkalmanként 500 és 5000 fő között szereltek fel fegyvereseket. A XVI. század első felében még többnyire csak ők rendelkeztek a tartományban lőfegyverekkel – 1526-ban Szapolyai János erdélyi vajda például lovon közlekedő puskásokat, azaz tulajdonképpen dragonyosokat kért Beszterce városától –, s az új igényeknek megfelelően a század második felétől már kizárólag gyalogságot küldtek a fejedelemség hadseregébe.⁴⁶

A nagy tömegű, de jobbra rosszul felfegyverzett székelység egyre kevésbé tudott megfelelni ezeknek az új kihívásoknak, így a székelyek sem kerülhették el a reformokat. Az állandósult hadiállapot miatt a formálódó erdélyi állam – fokozatosan felszámolva a régi kiváltságokat – nem mondhatott le sem a székelyek katonai erejéről, sem a székelység megadóztatásáról. Ezért 1562 után a szegényebb székelyeket adózatható jobbágygá tették, az egykori gyalogosok közül a katonáskodásra alkalmas tehetősebb, tapasztaltabb személyeket pedig két fejedelmi vár köré szervezve kiemelték közülük. A Székelyföldön belőlük szervezték meg a puskások csapatát, akiket ruházatuk színe után *vörös darabontoknak* neveztek el.⁴⁷ A lőfegyverek használata így fokozatosan teret hódított a székelyek között is: 1595-ben a havasalföldi hadjáratra tömegesen mozgósított székelység között már 8–9000 főnek volt puskája.⁴⁸

⁴³ Az összegzésbe ezúttal beleszámítottuk az 1557 és 1568 között zajló „párhuzamos” Habsburg–Szapolyai háború és az egyes országrészekben zajló belviszályok eseményeit is. *Kelenik* 1991. 5–6. o.; *Fernando González de León: The Road to Rocroi. Class, Culture and Command in the Spanish Army of Flanders, 1567–1659.* Leiden–Boston, 2009. 103–104. o.

⁴⁴ A régebben elfogadott szláv etimológiával szemben a hajdúk a magyar Alföld harcias kun és magyar marhahajcsáraitól: „örökölték” nevüket. *Ivanics Mária: Anmerkungen zur Etimologische hajdú 'Hieduck'.* *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae*, 48. (2005) 3. sz. 391–403. o.; *Benda Judit: Marhakereskedelem és mészárszékek a késő-középkori Budán, Pesten, Óbudán.* In: *Mesterségek a középkori és kora újkori Magyarországon.* Szerk. *Benkő Elek, Kovács Gyöngyi, Mordovin Maxim, Orosz Krisztina.* (Tervezett megjelenés: 2014.). A Habsburg-hadsereg elleni harcaikról: *Négyesi Lajos: Az 1604. évi diószegi és osgyáni ütközet. Hadtörténelmi Közlemények*, 117. (2004) 4. sz. 1288–1305. o.

⁴⁵ *Borosy András: A telegkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben.* (Értekezések a történeti tanulmányok köréből. Új sorozat 60.) Budapest, 1971. (A továbbiakban: *Borosy* 1971.) 108–110. o.

⁴⁶ Szapolyai János erdélyi vajda levele II. Lajos magyar királynak, Szászsebes, 1526. március 16., Szapolyai János vajda levele a besztercei tanácsnak, Szászsebes, 1526. június 10. In: *Neumann Tibor: A Szapolyai család oklevéltára I. Levelek és oklevelek (1458–1526).* Budapest, 2012. 515., 524. o.

⁴⁷ *Demény Lajos: Báthori István és a székely gyalogpuskás rend felállítása. Történelmi Szemle*, 43. (2001) 3–4. sz. 159–185. o.

⁴⁸ „Pellérdi Péter levele Báthory Zsigmond Szinán basán aratott győzelméről. Közéleteszi *Sörös Pongrác.* In: *A Pannonhalmi Főapátsági Szent Gellért Főiskola Évkönyve az 1913–1914-diki tanévr.* 144. o. A szövetséges Habsburg uralkodó 5000 lőfegyvert küldött ekkor Erdélybe, amit a székelyek között osztott szét a fejedelem: *Borosy Sebestyén* krónikája. In: *Erdélyi Történeti Adatok.* Szerk. *Mikó Imre.* I. k. Kolozsvár, 1855. 42–43. o.

A felületes vélekedésekkel szemben a korabeli magyar és erdélyi gyalogság elitje – így az erdélyi fejedelmek 500 fős udvari gyalogsága is, akiket *kék darabontoknak* neveztek – értett a várvédelemhez, illetve az ostrommunkálatokhoz is.⁴⁹ Ez a tudás az 1560-as évek elején a moldvai harcokban világosan meg is mutatkozott. „A barbárok [a moldvaiak] nem értettek a sáncépítéshez, a töltés hordásához, aknák fúrásához; és semmihez, amire a várak megvívásához szükség van, a maga emberei [Heraclides Jakab moldvai vajda jelentős részben magyar zsoldosai] viszont mind tapasztalt és a hadviselésben járatos katonák voltak” – írta a moldvai események kortárs tudósítója, Forgách Ferenc.⁵⁰

A magyar hagyományoknak megfelelően nem volt idegen számukra a várostromokhoz szorosan kapcsolódó téli hadviselés sem, hiszen a téli fagyok voltak a Kárpát-medencében széles körben alkalmazott vízi védművek legnagyobb „ellenségei”.⁵¹ Mindennek a tudásnak Báthory István lengyel királlyá választása (1576) után rendkívül nagy hasznát vették a lengyel szolgálatba lépő magyar gyalogosok is a moszkvai erősségek ostromakor.⁵²

Báthory István lengyelországi uralma alatt a magasabb zsoldért a magyar gyalogság tömegei vállaltak szolgálatot a király orosz hadjárataiban, és – ahogyan a század elején a tapasztalt spanyol könnyűgyalogosok is eredményesen tudtak harcolni a zárt rendben küzdő svájci pikások ellen Itáliában – 1577-ben a lubieszóvi csatában, majd 1588-ban Byczinánál ezek az agilis magyar veteránok nagyon eredményesen vették fel a harcot a pikás gyalogsággal is.⁵³

Ennek köszönhetően a korábbi cseh mintákat követő lengyel gyalogságot ezután magyar mintára szervezték át, s ettől fogva az ilyen magyar típusú lövész könnyűgyalogoságot magyar néven *hajdúnak* nevezték, függetlenül attól, hogy magyar vagy lengyel katonaságból állt-e.⁵⁴ Báthory emellett az erdélyi portális milíciát is meghonosította a lengyel királyi birtokokon, amelyek erdélyi mintára kb. 2000 fős gyalogos csapatot állítottak ki az uralkodó számára, melyet a magyar elnevezése után lengyelül is *lanowa* (telek) vagy *wybranicka* (válogatott) gyalogságnak nevezték. Ez a fajta paraszti milícia adhatta a mintát a XVI. század végén a Brandenburghoz tartozó Poroszországban is a hasonlóan *Wibranzennek* nevezett és hasonlóan felszerelt milícia megszervezéséhez.⁵⁵

1526-ig az erdélyi haderő elitjét is a vajda és az erdélyi püspök alapvetően nehézlovassokból álló néhány száz fős lovas bandériuma alkotta, melynek helyére a Szapolyai-féle királyi udvar Erdélybe költözése után (1544) a magyar királyok udvari lovasságának szer-

⁴⁹ Az udvari gyalogságról: *Sunkó Attila: Az Erdélyi Fejedelemség udvari hadai a XVI. században. Levéltári Közlemények*, 69. (1998) 100–106. o.; *B. Szabó János – Somogyi Győző* (illusztrátor): *Az Erdélyi Fejedelemség hadserege* (Das Heer des Fürstentums Siebenbürgen). Budapest, 1996. (A továbbiakban: *B. Szabó – Somogyi* 1996.) 42–43. o.

⁵⁰ *Forgách Ferenc: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt. Vál., szöveggond., magy. és utószó: Kulcsár Péter. Ford. Borzsák Ferenc.* Budapest, 1982. 801. o.

⁵¹ A várostromok egy része a térségben ugyanis hagyományosan télen zajlott, 1463: Jajca, 1476: Szabács, 1494–1495: Újlak, Kaposvár, 1565: Tokaj, 1567: Szádvár, Munkács, 1593: Fülek, 1605: Szatmár.

⁵² Például az orosz fa erődítmények felgyújtásában jeleskedtek. *Szádeczky Lajos: Báthory István hadjáratai az oroszok ellen. Hadi történelmi Közlemények*, 1. (1888) 231–245., 408–415., 538–548. o.

⁵³ *Radosław Sikora: Lubieszow, 1577. Gliwice, 2006.; Marek Plewczyński: Byczyna 1588. Warszawa, 1994. A XVI. század eleji spanyol gyalogságról: William Hickling Prescott: The Art of War in Spain – The Conquest of Granada, 1481–1492. Ed. Albert D. McJoynt. London, 1995.*

⁵⁴ *Dariusz Kupisz: The Polish–Lithuanian Army in the Reign of King Stefan Bathory 1576–1586. In: Davies 2012. 63–92. o. (A továbbiakban: Kupisz 2012.)* Itt: 76. o.

⁵⁵ *Władysław Rusiński: Báthory István katonapolitikája és a lengyel parasztság. Agrártörténelmi Szemle*, 10. 1968. 353–367. o.; *Kupisz 2012. 68–69., 75–76. o., vö.: Wilson 2010. 144. o.*

vezete lépett. A középkori minták szerint a különféle udvari tisztségviselők által kiállított lovasok száma békeidőben 600, háborús időkben pedig 1000–2000 fő körül mozgott.⁵⁶

Ebben az időszakban a magyarországi és erdélyi lovasság is jelentős változásokon ment át. Az európai trendnek megfelelően 1526 után a régi típusú nehézlovasság egyre inkább marginalizálódott, s 1540 után szinte meg is szűnt.⁵⁷ A helyére a sokkal többféle feladat megoldására alkalmas németül és lengyelül továbbra is *husarnak* nevezett, magyarul azonban ekkortól már többnyire inkább *katonának* vagy *lovagnak*, esetleg *kopjás lovasnak* nevezett, korábbi másodvonalbeli közepes lovasság lépett, amely jobb fegyverzetének köszönhetően jól helyt tudott állni a többnyire túlerőben lévő oszmán lovassággal szemben is.⁵⁸ 1541-ben például Buda alatt a török sereg lovasai ugyan a párviadalokban rendre felülkerekedtek a nehézkes német lovasságon, ám a magyar huszárok „megfelelő fegyverzettel és bátorsággal, még a jóval nagyobb török csapatot is feltartóztatták, hiszen széles pajzsuk védelme alatt, erős és fűre lovaikon, páncéllal és sisakkal vértetetlen nagyrészük számba sem vette a török dárdáit és nyilait.”⁵⁹

A sodronying mellett a mellvért tömeges használata a XVI. század közepétől – akár csak az előző évszázadban a teljes lovagi vértetet kifejlődése és elterjedése a nyugat-európai nehézlovasság esetében – feleslegessé tette a huszárpajzsok használatát, így azok az 1570-es évektől a XVII. század elejére ki is szorultak a hadviselésből. (Ezzel együtt eltűntek a nehezebb vértetek kiegészítő darabjai is.⁶⁰) Vagyis a kezdetekben használt jellegzetes csúcsos huszárpajzsot leszámítva, védőfegyverzetét tekintve ez a lovasság egyre kevésbé különbözött a különféle nyugati lovas könnyűcsapatoktól, hiszen mind többen viseltek sisakot, páncélinget, mellvértet. Ugyanakkor például 1541-ben a Habsburg Monarchiában a morva könnyűlovasság fegyverzetében is megjelentek a magyar huszárság fegyverei.⁶¹ Az 1547. évi csehországi expedícióban a magyar történetirő, Istvánffy Miklós szerint Habsburg Ferdinánd magyar udvari huszárainak és morva lovasságának ismérve már az volt, hogy „hadakozó fegyverekkel és nyeregfőből függő kézi puskákkal, fegyverderékekkel (mellvért), sisakkal megerősítettek valának”⁶²

Az oszmánok elleni folyamatos hadakozás az újfajta, a korábbinál könnyebb magyar csatalovasságot időről időre sikerrel tette próbára.⁶³ Az 1596. évi mezőkeresztesi csatában, a XVI. század egyik legnagyobb európai összecsapásának harmadik napján a keresztyény erők gondosan előkészített csatarendjében a szélekre gyorsan mozgó, csatározásban

⁵⁶ Szapolyai János erdélyi vajda levele II. Lajos magyar királynak, Szászsebes, 1526. március 16. In: *Neumann 46.* jegyzetben idézett munkája, 515. o. A fejedelmek udvari lovasságáról: *Sunkó 47.* jegyzetben idézett munkája, 106–112. o.; *Merényi Lajos:* Báthory Zsigmond fejedelem „udvari” lovassága. *Hadtörténelmi Közlemények*, 7. (1894) 108–113. o.; *Oborni 2005.* 344–345. o.

⁵⁷ Hasonló folyamatok zajlottak északon és délen, Dániában és Velencében is: *Knud J. V. Jespersen:* Social Change and Military Revolution in Early Modern Europe: Some Danish Evidence. *Historical Journal*, 26. (1983) 6–7. o.; *M. E. Mallett and J. R. Hale:* The Military Organization of a Renaissance State: Venice c. 1400 to 1617. Cambridge, 1984. 367–369. o.

⁵⁸ *Ralf-Peter Ritter:* Ung Katona 'Soldat'. *Nyelvtudományi Közlemények*, 77. (1975) 187–189. o.; *Marek Plewczyński:* Obertyn 1531. Warszawa, 1994. 194–197. o.

⁵⁹ *Somogyi Ambrus:* História Magyar- és Erdélyország dolgairól. Ford. *Buzogány Dezső.* Gödöllő, 2007. 113–114. o.

⁶⁰ *Kovács S. Tibor:* Huszárfegyverek a 15–17. században. Budapest, 2010. 221–226., 255–261. o.

⁶¹ *František Kameníček:* Účastnenství Moravanů při válkách tureckých od r. 1526 do r. 1568. *Sborník historický*, 4. (1886) 71. o.

⁶² *Nicolaus Istvánffy:* Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Colonia Agrippina, 1622. (A továbbiakban: *Istvánffy:* *Historiarum.*) 282. o.

⁶³ A korszak – egyre jelentősebb – magyar lovassági sikerei: Ipolyszalka: 1544. (*Tinódi Lantos Sebestyén:* Az szalkai mezőn való viadaláról. <http://mek.oszk.hu/01100/01100/01100.htm#19>; a letöltés időpontja: 2013. október 25.); Rinya-patak: 1556, Sajókaza: 1558 (*Forgách Ferenc:* Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsége alatt. Vál., szövegmond., magy. és utószó: *Kulcsár Péter.* Ford.: *Borzák István.* Budapest, 1982. 674–680., 724–726. o.); Szikszó: 1577, 1588 (*Szabó András:* Az 1588. évi szikszói harc és propagandája. *Hadtörténelmi Közlemények*, 113. [1999] 851–860. o.);

jártas magyar lovascsapatokat állítottak. Első vonaluk centrumában azonban az erdélyi kopjás lovasság 4000 fős tömbje sorakozott fel, amely a harc megkezdése után roppant erejű támadásával egyszerűen kettészakította az oszmánok szembenálló harcrendjét.⁶⁴

A XVII. század elején a tipikusnak mondható magyar lovasság tehát messze nem írható le pusztán azzal, hogy „könnyűlovasság” volt. Az 1566. évtől kezdve az 1616. évi velencei háború alkalmával készült hadiszabályzatig bezárólag a zászló alá álló magyar lovasoknak „fegyverderekuk [mellvértjük], páncéljuk [sodronyingük], sisakjuk, kopjájuk, hegyes törük, botjuk avagy szekercéjük, s amellet félkez puskájuk [karabélyuk, pisztolyuk (?)] legyen”, ami lényegében megfelel a korabeli lengyel huszárság felszerelésének.⁶⁵

Ez nem is túl meglepő, ha tudjuk, hogy Báthory István lengyel király (1576–1586) az erdélyi haderő korábbi tapasztalatait ültette át a XVI. század végén Lengyelországba is. A lengyel szakirodalom szerint az ottani lovasság az ő előírásai szerint – az Erdélyből és Magyarországról érkező szoldos lovasok példájára – szerveződött homogén összetételű huszár és kozák alakulatokba: a lovasság 85%-át azonban ekkor a huszárok tették ki. Ekkoriban hagyták el a lengyelek is a huszártárcsát és tértek át a jellegzetes, rákozott huszár mellvérték használatára, s előírássá vált a nyeregre erősített pisztoly használata is. (Az eredetileg török eredetű, magyaros formájú sisak lengyel elnevezése, a ’szyszak’ [sisak], a karvédő, a ’karwasze’ [karvas] és talán a kiegészítő fegyverként használt pallos lengyel neve, a ’palasz’ is e kapcsolat emléke lehet.⁶⁶) Az újabb lengyel kutatás pedig azt valószínűsíti, hogy a XVII. században az egyre hosszabb huszárkopják használatának új módja is Magyarországról származott át a lengyel lovassághoz.⁶⁷

Az egyre inkább „elnehezülő” huszárok mellett viszont nagy szükség volt a mozgékony tatár és kozák könnyűlovassággal szembeállítható lővész lovasságra is.⁶⁸ A lovasságnak ez a típusa a XVI. század közepére Horvátországon keresztül itáliai – és valószínűleg némi „burgundi” (azaz francia, vallon) – mintára terjedt el Magyarországon. 1566-ban, amikor Németalföldről puskás, sisakos „burgundi” lovasok érkeztek Magyarországra, „a fegyverek hasonlósága miatt a burgundokhoz csatolták az Iffiu Kristóf vezette huszonnyolc magyar lovast is”. Később, az 1570-es évek végvári lovassága között is felbukkannak pixidarius, azaz puskás, illetve arkebúzos magyar lovasok.⁶⁹ A magyar-

Sziszek: 1593. Fülel: 1593. Pákozd: 1593. Tura: 1594. (Tóth Sándor László: A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború. Szeged, 2000. 78–80., 135–153. o.)

⁶⁴ Kelenik József: A mezőkeresztesi csata. (1596. október 26.) In: Hermann Róbert: Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténet nagy csatái. Budapest, 2003. 111–129. o.

⁶⁵ Időközben a pajzs kimaradt az eredeti listából „Debent item habere thoracem vel loricas et galeam, clypeum, hastam, frameam, enseme et clavam sive securim. Qui bombardam manuaelem simul etiem getare voluerit, eidem licebit uti.” (1566) Pálffy Géza: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században. Győr, 1995. 184. o.; Gömöry Gusztáv: Hadi szabály a magyar lovasság és a hajdúk számára. *Hadtörténelmi Közlemények*, 4. (1891) 148–149. Vö. még: Az első horvát hadiszabályzatok (1578) magyarországi gyökerei. In: Népek együttélése Dél-Pannóniában. Tanulmányok Szita László 70. születésnapjára. Szerk. Lengvári István – Vonyó József. (Pécsi Tudománytár sorozat.) Pécs, 2003. 295–304. o.; Zdzisław Żygulski (junior): The winged hussars of Poland. In: *Arms & Armor Annual*. Ed. R. Held. Vol. 1. Northfield, Illinois, 1973. 95–99. o.

⁶⁶ Kupisz 2012. 72–74. o.; Richard Brzezinski: Polish Winged Hussar 1576–1775. Illustrated by Velimir Vuksic. Oxford, 2006. 14–17. o.

⁶⁷ A kopja függőleges helyzetben való megtámasztására szolgáló, nyereghez erősített „tok” segítségével magyar mintára kezdtek fokozni a dőfés erejét, azzal, hogy a tokból már ökleléskor sem vették ki a kopja hátsó végét: Radostaw Sikora: Taktyka walki, uzbrojenie i wyposażenie husarii w latach 1576–1710. PhD disszertation, Siedlce Uniwersytet Przyrodniczo Humanistyczny, 2010. 155–156. o.

⁶⁸ Bagi 2012. 56., 58. o.; Bethlen 1620-ban már havasalföldi vörös lovasokat: „rossokat” kért, mert „nehéz hadunk van elég, de nagy szükség lenne könnyűre is”. Bethlen Gábor utasítása konstantinápolyi követéhez, Besztercebánya, 1620. július 30. In: Török–magyar kori államokmánytár I. Szerk. Szilágyi Áron – Szilágyi Sándor. Pest, 1868. (A továbbiakban: *Szilágyi – Szilágyi* 1868.) 243. o.

⁶⁹ Istvánffy: *Historiarum*, 380. o.; Forgách Ferenc: Emlékirat Magyarország állapotáról Ferdinánd, János, Miksa királysága és II. János erdélyi fejedelemsege alatt. Vál., szöveggond., magy. és utószó: Kulcsár Péter. Ford. Borzsák Ferenc. Budapest, 1982. 883. o.; Takáts Sándor: Emlékezzünk eleinkről. Budapest, 1929. 164. o. 320. j.

országi könnyűlovasságon belül a XVII. század elejére végül be is fejeződött a lovas lövészek önálló csapatnemmé válása. (Ennek a csapatnemnek a Nyugat-Európában ismert neve később – valódi nemzetiségüktől függetlenül – *horvát/croat* volt.⁷⁰) A tizenöt éves háború tapasztalatai alapján a magyarországi hadszíntéren régóta jól teljesítő különféle nyugati eredetű lovas lövészek mellé 1603-ban már olyan magyar huszárezred felállítását is elrendelték, amely kopja helyett két pisztollyal volt felszerelve, 1602-ben és 1603-ban pedig 1000–1000 lovas hajdút toboroztak, végül 1604-ben is 2400 magyar puskás magyar hajdú gyalogost ültettek lóra.⁷¹

1620-ban a Bihar megyei hadtoborzás alkalmával Bethlen fejedelem erdélyi helytartója is olyan „jó puskával” felszerelt (hajdú) lovasokra számított, akiknek „jó lova, sisakja, páncélja, fegyverdereka, huszárnycerje, láncos féke, hegyes töre vagy pallosa” is volt, s ez megegyezett a kor Habsburg hadseregében szolgáló „horvátok” felszerelésével.⁷² (Figyelemre méltó tény, hogy Magyarországon végül is ez a tradíció bizonyult meghatározónak a magyarországi könnyűlovasság, a későbbi huszárság fejlődése szempontjából.⁷³)

Megállapítható tehát, hogy a XVI. században Magyarország területén állandósult hadiállapot komoly változásokat eredményezett mind az Erdélyi Fejedelemség, mind a Habsburg monarchiába integrálódott magyar(országi) haderőben.⁷⁴ Az itteni változások pedig – éppúgy, mint a korábbi időszakban – továbbra is jelentős mértékben kihatottak Kelet-Közép-Európa más térségeire is. Erdély ugyanis folyamatosan zsoldosokkal látta el a szomszédos havasalföldi és moldvai vajdaságot, és ezen túl – ami még meghatározóbb volt – Báthory István lengyel királysága alatt 12–14 000, az 1620-as években pedig egy korabeli becslés szerint már vagy 30–40 000 magyarországi és erdélyi katona fordult meg a lengyel–litván haderőben. Emellett a Szent István-i államból (azaz a Magyar és Horvát Királyságból) 1618 és 1648 között – természetesen nem egyidejűleg, de összesen – több mint 200 000 katona harcolt a Habsburg Monarchia hadseregében, túlnyomórészt a lovaságban.⁷⁵ Mindezeket túl az oszmán „fronton” folyó nagyobb XVI–XVII. századi háborúk a Habsburgokkal jó kapcsolatokat ápoló álló nyugat-európai (német, francia, itáliai és spanyol) katonai elit számára is nagyon sokféle katonai tapasztalattal szolgáltak.⁷⁶

⁷⁰ Zachar József: Habsburg hadakban. A magyar huszár. Szerk. Zachar József. Budapest, 2001. 28–29. o.

⁷¹ Kelenik 1991. 37–39. o.; Bagi 2012. 52. o.; Istvánffy: Historiarum, 811. o.

⁷² Erdélyi Országgyűlési Emlékek I–XXI. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1875–1898. (A továbbiakban: EOE és kötetszám hivatkozással.) VII 546. o.; Ballagi Aladár: Wallenstein horvát karabélyosai 1623–1626-ig. Budapest, 1882. 242–255. o.

⁷³ A XVII. században Lengyelországban is a könnyebb, lövészfűjász lovasság javára csökkent fokozatosan a kopjás huszárság aránya a XVI. század végi 85%-ról kb. 20%-ra. Marian Zgórnjak: Die Struktur des polnischen Heeres zur Zeit des großen Türkenkrieges (1672–1699). In: Studia Austro Polonica, 3. Kraków, 1983. 381–399. o.

⁷⁴ Vö. Majewski 33. jegyzetben idézett munkájával, 195. o. A hadügy terén igen élénk kapcsolatok maradtak a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség között is: Horn Ildikó: Magyar végvári tisztek erdélyi karrierlehetőségei a 16. század második felében. In: Hagomány és megújulás Életpályák és társadalmi mobilitás a végváriak körében. (Studia Agriensia, 27.) Szerk. Veres Gábor és Berecz Mátyas. Eger, 2008. 99–115. o.

⁷⁵ B. Szabó János: Az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom katonai együttműködése (1571–1688). *Hadtörténelmi Közlemények*, 125. (2012) (A továbbiakban: B Szabó 2012.) 1022–1026. o.; Radu Rosetti: Note sur des Mercenaires. *Revue internationale d'histoire militaire*, 5. (1941–1945) 39–41. o.; Szabó Béla: Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király magyar katonái. In: Örökös háború két világ határán – katonák, fegyverek és hadviselés a törökök elleni küzdelemben. Szerk. Szabó Sarolta. Nyírbátor, 2011. 94. o.; Czigány István: Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe, 1600–1700. Budapest, 2004. 79–85. o.; Eszterházy Miklós nádor emlékirata III. Ferdinándhoz, 1627. június 2. In: Galántai Gróf Eszterházy Miklós Magyarország nádora. I–III. k. Szerk. Salamon Ferenc – Szalay László. Pest, 1863–1870. (A továbbiakban: Salamon – Szalay.) Itt: III. k. 57. o.

⁷⁶ Vö. Gunther E. Rothenberg: Nassaui Móric, Gusztáv Adolf, Raimondo Montecuccoli és a 17. századi hadügyi forradalom. In: A korai stratégiai gondolkodás. Szerk. Veszprémy László. Budapest, 2005. 36. o.; David Parrot: Richelieu's Army: War, Government and Society in France, 1624–1642. Cambridge, 2001. 29–30. o.

A modernizáció lehetőségei és korlátai Bethlen Gábor uralkodása idején

Az 1613-ban török fegyveres támogatással trónra kerülő Bethlen Gábor hatalmát igen sokféle külső és belső veszély fenyegette, ezért igyekezett minél hamarabb rendbe hozni az 1594 óta tartó szinte folyamatos háborúskodás miatt igencsak meggyöngyült erdélyi hadszervezetet. Ebben elvileg jelentős belső erőforrásokra számíthatott. A tartomány kimondottan katonai jellegű középkori eredetű szerveződésnek köszönhetően – a becslések szerint a XV. század végén feltehetően még csupán 500 000 lakossal rendelkező erdélyi vajdaság – a következő évszázadban még mindig Európa egyik legmilitarizáltabb régiója volt. Az állandó oszmán veszély miatt privilegizált székelyeken és a magyar nemességen kívül a késő középkori magyar hadügyi törvények szerint az ott élő magyar és román jobbágyok igen nagy hányada is rendszeres fegyverforgató volt.⁷⁷ A modern kutatásban Kubinyi András a becsült népességszámok és törvényi előírások alapján a XV. század végén 50 000 főre tette a tartomány potenciális fegyverforgató népességét, amelyhez azonban a XVI. század derekától kezdve, az Erdélyi Fejedelemség kiformalódásának időszakában a Szapolyai-dinasztia uralma alatt maradó kelet-magyarországi megyék fegyverforgatóit is hozzá kell számolnunk. Habsburg Ferdinánd viszont ezt a haderőt a XVI. század közepén együttesen csak 40 000 főre becsülte, melynek majdnem felét Erdély határain túl is bevethetőnek vélte.⁷⁸

Az udvari hadak

A XVI–XVII. század fordulóján a széthulló Báthory-udvarral együtt eltűnt maga az udvari lovasság is. Bethlen Gábor alatt ismét visszaállt a régi létszám, hat-hétszáz kopjas lovas szolgált az udvarban. Ezzel egy időben megkezdődött az udvari lovasság átalakulása. A régi szervezeti rend nem tűnt el nyomtalanul, s az udvari tisztségviselők még az 1640-es években tartottak lovasokat a fejedelmi tisztségviselők fizetésén, de a csapat zömét már nem ezek, hanem a csapatonként felfogadott zsoldos lovasok tették ki.⁷⁹

Az udvari gyalogság, a *kék darabontok* csapatát még Báthory Gábor szervezte újjá 1608-ban. Visszaállt az öt hadnagyság, négy-hatszáz fős békelétszámmal, de Bethlen Gábor uralma alatt egy-egy nagyobb hadakozás idejére ötről felszökött a zászlók száma tízre, tizenkettőre, néha akár húszra is.⁸⁰ A csapat továbbra is a fejedelemség gyalogsági elit alakulta maradt, ami testőrségi funkciókat is ellátott az uralkodók mellett. A XVI. századhoz képest azonban jóval ritkábban vetették be éles harci helyzetekben.

A tradicionális hadszervezet új útjai

A fejedelem 1614-ben megszigorította a nemesség katonai kötelezettségét, s minden második új adóegység (porta) után megkövetelte egy-egy felszerelt lovas kiállítását. Bethlen 1614-ben azt is előírta, hogy ne maguk a parasztemberek állítsanak ki katonát. Ehelyett minden egyes új portára három forintot rótt ki a gyalogosok hópén-

⁷⁷ Borosy 1971. 45–59. o.

⁷⁸ Kubinyi András: Hadszervezet a késő középkori Magyarországon. In: Nándorfehérvártól Mohácsig. A Mátyás- és a Jagelló-kor hadtörténete. Budapest, 2007. 201. o.; Correspondenz des Kaisers Karl V. aus dem königlichen Archiv und der Bibliothéque de Bourgogne zu Brüssel, vol. 3, 1550–1556. Hrsg. von Karl Lanz. Leipzig, 1846. 11–15. o.

⁷⁹ Bethlen Gábor levele Bethlen Istvánhoz, 1620. augusztus. In: Lukinich Imre: Bethlen Gábor uralkodása történetéhez. *Történelmi Tár*, 1908. 232–233. o.

⁸⁰ B. Szabó – Somogyi 1996. 41. o.; Bethlen Gábor levele Thurzó Imréhez, Kassa 1620. április 15. In: Bethlen Gábor kiadatlan politikai levelei. Szerk. Szilágyi Sándor. Budapest, 1879. (A továbbiakban: *Szilágyi*: Bethlen.) 197. o.; Bethlen Gábor levele Bethlen Istvánhoz, 1620. augusztus. In: Lukinich előző jegyzetben hivatkozott munkája, 232–233. o.

zére. Azonban már 1616-ban leszállította a katonaaállítás mértékét, s csak két kapu után követelte meg egy jól felszerelt puskás gyalog kiállítását. Így Bethlen módosításainak köszönhetően továbbra is nagyjából kétezer lovas és kétezer gyalogost küldhettek hadba a vármegyék.⁸¹

A másik jelentős erő, amelyre Bethlen támaszkodni kívánt, a székelység volt. Báthory Zsigmondtól Báthory Gáborig a fejedelmek megpróbálták egyéni úton, nemesi és lőfői levelek tömeges adományozásával megerősíteni a székely haderőt, ám tartós eredményeket csupán Bethlen tudott elérni. Már 1614-ben nagyszabású összeírást rendelt el a Székelyföldön, s ez alapján a hadköteles és aktív székelyek létszámát ekkoriban 15 000 főre tehetjük.⁸²

A szászok jelentősége viszont csökkent a hadszervezetben belül. A nehéz háborús időkben akár 5000 főt is kiállító szászok kontingensét 1000 főre csökkentették, de 1614-ben az országgyűlés még ezt is megfelelte.⁸³ Ez a létszám a XVII. században már csak rendkívül veszedelmes időszakokban emelkedett magasabbra, s a szászok személy szerinti hadba vonulása helyett inkább zsoldosokat fogadtattak velük: 1621-ben Bethlen helytartója kifejezetten magyar és székely zsoldosok fogadására ösztökölte a szászokat.⁸⁴

Mindezek a rendelkezések összességében igen hatásosnak bizonyultak. 1616-ban már elégedetten írta a fejedelem váradi főkapitányának: „bizony soha nem hittem volna, ilyen romlott állapotban, hogy ilyen megépült hadaink lehessenek.” Ezekkel szinte egy időben tudta ostromolni saját lázadó várát, Lippát (melyet az oszmánoknak kellett átadnia), valamint segíyezni az oszmánokat Moldvában, sőt visszaverni Homonnai Drugeth György támadását Magyarország felől. 1617-ben pedig már 12 000 fős sereggel tudott felvonulni az oszmán–lengyel hadszíntérre.⁸⁵

A modernizáció korlátai

A kelet-közép-európai térségben a helyi hadseregek korszerűsítésének többé-kevésbé hasonlóak voltak a lehetőségei. Az Oszmán Birodalom kimeríthetetlen erőforrásaival ugyan nem vehették fel a versenyt, de komoly válsághelyzetben mind a Habsburg Monarchia, mind a Lengyel–litván államszövetség jelentős erőforrásokat volt képes mozgósítani. A Habsburgok számára a Német-római Birodalom, az osztrák és a cseh tartományok, valamint a család spanyol ágának segélyei tették lehetővé, hogy korszerű fegyverzetet vásároljanak a birodalomban, és szükség esetén nagy tömegű német, olasz, spanyol és frankofon zsoldos csapatokat mozgassanak át a magyar vagy cseh hadszíntérre.⁸⁶

⁸¹ Borosy 1971. 113–114. o.

⁸² Imreh István – Pataki József: A székely falu gazdasági–társadalmi szerkezete a XVI. század végén és a XVII. század elején. In: Székely felkelés, 1595–1596 (előzményei, lefolyása, következményei). Szerk. Benkő Samu – Demény Lajos – Vekov Károly. Bukarest, 1979. 146–190. o.; Tüdősné Simon Kinga: A háromszéki hadköteles székelység társadalmi rétegződése 1635-ben. *Történelmi Szemle*, 28. (1991) 3–4. sz. 236. o.; Balogh Judit: A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében. (Erdélyi Tudományos Füzetek 254.) Kolozsvár, 2005.

⁸³ A fehérvári országgyűlés törvényei, 1614. szeptember–október. In: EOE VII. 181–182. o.

⁸⁴ Bethlen István kormányzó rendelete a szászokhoz, 1621. május 21. In: EOE VII. 558–559. o.; Brassó esetében például jelentős részben a városhoz tartozó, magyarok lakta barcasági falvak állították ki a város darabontjait: Cziráki Zsuzsanna: Brassói és barcasági katonák Bethlen Gábor hadseregében. *Belvedere Meridionale*, XXII. (2010) 3–4. sz. 86–102. o.

⁸⁵ Bethlen Gábor levele Rhédey Ferenchez, Udvarhely, 1617. február 7. In: *Szilágyi*: Bethlen, 41. o.; *B. Szabó* 2012. 75. j. 1027–1028. o.; *Nagy László*: Bethlen Gábor a független Magyarországért. Budapest, 1969. 108–115. o.

⁸⁶ Pálffy 2010. 236–239. o.; *Korpás Zoltán*: V. Károly és Magyarország. Magyarország V. Károly oszmánellenes politikájában, 1526–1538. Budapest, 2008. 205–295. o.; *Jan Paul Niederkorn*: Die europäischen Mächte und der 'Lange Turkenkrieg' Kaiser Rudolfs II. 1593–1606. (Archiv für Österreichische Geschichte 135.) Wien, 1993.; *Kelenik* 1991. 4–5. o.; *Bagi Zoltán Péter*: A birodalmi kerületek és a tizenöt éves háború. In: *Hagyomány*

A Lengyel–litván államszövetség pedig a szokásos alacsony állami bevételek dacára – amíg valamely konfliktus nem gátolta baltikumi kereskedelmét – saját belső erőforrásait tudta drasztikus mértékben mozgósítani, amelyekből német, skót zsoldosok felfogadását és korszerű fegyverzet beszerzését is képes volt finanszírozni. (Emellett az ukrainai kózákok fokozott mozgósításával szintén jelentős erőket lehetett csatasorba állítani.) Így Báthory István 1579 és 1582 közötti orosz háborúiban 50–60 000 fő, 1621-ben Hotinnál az oszmánok ellen 40–45 000 fő, az 1651. évi ukrán hadjáratban Beresztcecskónál pedig közel 60 000 fő állt fegyverben a neves Lengyel–litván államszövetség seregeiben.⁸⁷ Erdély számára ugyanakkor ezek a lehetőségek túlnyomórészt nem álltak rendelkezésre. Bethlen ugyan tökéletesen tisztában volt egy helyi és nyugati elemeket is tartalmazó kompozit hadsereg előnyeivel, ezt azonban csak részlegesen volt képes megteremteni.⁸⁸ A modernizációnak ugyanis jelentős korlátai is voltak.

Egyrészt Bethlen ellenséges területektől körülvéve, sem külföldi katonákat nem tudott fogadni, sem új külföldi fegyvereket nem tudott vásárolni. A középkori Magyar Királyság ugyan a dél-német fegyvergyártó és kereskedő központok vásárlói közé tartozott, ezt a forrást azonban a XVI. században – teljesen érthetően – mindenekelőtt a területeket bíró Habsburgok sajátították ki maguknak, a baltikumi beszerzési utakat pedig az Erdéllyel szemben ekkoriban meglehetősen ellenséges Lengyel–litván államszövetség kontrollálta.⁸⁹

Másrészt Erdély pénzügyi erőforrásai is meglehetősen szűkösek voltak. 1584-ben egy jezsuita diplomata évi 150 000 aranydukátra – akkori értéke szerint nagyjából 240 000 forintra – becsülte a Báthoryak összjövedelmét, amely 1598-ban már több mint 260 000 forintra rúgott.⁹⁰ A tizenöt éves háború pusztításainak eredményeként azonban – egyes német fejedelemségekkel vagy Dániával ellentétben – Bethlen uralma kezdetén nem voltak felhalmozott tartalékok az államkincstárban. A károk fokozatos felszámolása közben 1620-ban egy velencei ügynök, Polo Minio már 300 000 forintra tette a fejedelem éves bevételét.⁹¹

A hét felső-magyarországi megye 1622. évi megszerzése után ugyan a fejedelem jövedelmei jelentősen, több mint 100 000 forinttal nőttek, de még ez sem biztosított igazán komoly mozgásteret számára.⁹² Elsősorban azért nem, mert saját hagyományos hadszervezetének katonái is pénzbe kerültek, ha hosszabb ideig vagy külföldön akarta felhasználni őket: 1617-ben például Bethlen Gábor a moldvai hadjárat alkalmával három hónap alatt állítólag 12 000 fős seregének zsoldjára többet költött százezer tallérnál, azaz

és megújulás. (Studia Agriensia, 27.) Szerk. *Berecz Mátvás – Veres Gábor*. Eger, 2008. 247–261. o.; *Sahin Tóth Péter*: Amis ou ennemis? Français en Hongrie pendant la guerre de Quinze Ans (1595–1606). In: Ad Astra: Sahin-Tóth Péter tanulmányai / Études de Péter Sahin-Tóth. Szerk. *Oborni Teréz*. Budapest, 2006. 217–239. o.

⁸⁷ *Kupisz* 2012. 70. o.; *Robert I. Frost*: After the Deluge: Poland-Lithuania and the Second Northern War, 1655–1660. Cambridge, 2004. 13. o.; *József Duda*: Wysieki military Rzeczypospolitej w 1651 roku. (L'effort militaire de la Pologne en 1651). In: Polska w Europie. Studia Historyczne. Red. *Henryk Zins*. Lublin, 1968. 206–207. o.

⁸⁸ Az erdélyi hadszíntéren a fiatal Bethlen személyesen tapasztalhatta meg a Giorgio Basta vezette hadsereg eredményességét a havasalföldi Mihály vajda és az erdélyi uralkodó, Báthori Zsigmond ellenében is. *Meinolf Arens*: Habsburg und Siebenbürgen, 1600–1605. Köln, 2001. 41–47., 62–63. o.

⁸⁹ A XV. században Mátvás király még képes volt fegyvereket beszerezni a Dunán német területekről is. Mátvás király levele III. Frigyes császárhoz, 1466. november. In: Mátvás király levelei. Külügyi osztály. Közveteszi *Fraknói Vilmos* I. k. 1458–1479. Budapest, 1893. 152–153. o. Nem véletlenül szerepelt az 1622. évi nikolsburgi béketárgyalásokon, hogy Bethlen vám – és akadályoztatás – nélkül hozathasson be a Német-római Birodalomból 6000 puskát, 6000 karabélyt, 6000 mellvértet és hozzá sisakot is a hadserege számára. *Salamon – Szalay* I. k. 250., 290. o.

⁹⁰ *Antonio Possevino*: Transilvania: 1584. per cura del Andrea Veress Budapest, 1913. 62.; *Oborni* 2005. 346. o.

⁹¹ Polo Minio jelentése, 1620. október 26. In: Documente privitoare la istoria românilor, 1199–1797. Ed. *Eudoxiu de Hurmuzaki*. IV/1. k. București, 1882. 598. o.

⁹² *Radvánszky Béla*: Bethlen Gábor Fejedelem udvartartása. Házi történelmünk emlékei: Udvartartás és számadáskönyvek. I. k. Budapest, 1888. 232–233.

130 000 magyar forintnál.⁹³ Komolyabb méretű nyugati zsoldos kontingens felfogására tehát biztosan nem voltak elegendők a fejedelemség belső pénzügyi forrásai.⁹⁴

A hiányosságokat pótolandó, a harmincéves háború kezdetén Bethlen protestáns szövetségeseitől – az ottani szokásoknak is megfelelően – igyekezett nyugat-európai típusú segédcapatokhoz és pénzsegélyhez is jutni. Próbálkozásai azonban nem voltak túl sikeresek, ezért az előző hadjáratok tapasztalataiból okulva, 1626-ban már csak úgy volt hajlandó szövetkezni a protestáns hatalmakkal, ha azok havi 40 000 tallér segély mellett 12 000 nyugati zsoldost is rendelkezésére bocsátanak. A szövetségesek vereségei után azonban mindössze 30 000 forint jutott el hozzá Konstantinápolyon keresztül Erdélybe, és Ernst Graf zu Mansfeld vezetésével csupán 5400 katona érkezett meg végül a magyarországi hadszíntérre.⁹⁵

A modernizáció lépései

A paraszti milícia újjászervezése

A fejedelem 1623-ban azzal az indokkal, hogy „szükség idején azoknak a közönséges parasztság közül hirtelen előállított gyalognak igen kevés hasznát látjuk”, felállította az állandó (*continuus*) jobbágygyalogság intézményét, és még a földesúri robot kötelezettsége alól is felmentette az így szolgáló jobbágyokat. Még ugyanebben az évben, mivel javítani kívánta ennek a katonaságnak a fegyverzetét, engedélyezte, hogy ne két, hanem három kapu után állítsanak ki egy gyalogost, de azt megkövetelte, hogy azok ne egyszerű parasztemberek, hanem lőfegyverhez értő, katonai szolgálatra alkalmas, tapasztalt személyek legyenek, „kik hadakba exercálták [gyakorolták] magokat”.⁹⁶ Erdélyben tehát visszatértek ahhoz a megoldáshoz, amit Báthory István honosított meg még a XVI. században Lengyelországban.

Folytatódó hajdútelepítések

Mivel a tizenöt éves háborúban és a Bocskai-felkelésben harcoló magyar zsoldosok, a hajdúk szolgálatát megbízóik nem tudták megfizetni, zsoldhátralékuk kifizetése helyett Bocskai István – a székely kollektív kiváltság mintájára – 1605. december 12-én 9254 zsoldosát együttesen megnemesítette és letelepítette saját, a Magyar Királyságbeli birtokain, a pusztán álló Szabolcs megyei Nánás, Dorog, Hadház, Vámospercs és Kálló településeken.⁹⁷ A nemesi kiváltságokért cserébe az itt lakók hadjáratok idején kötelesek voltak két hónapig ingyen, utána zsoldért a királyság seregében katonáskodni. Kálló kivételével ezek a helyek, valamint a későbbi telepítésű Szoboszló és Böszörmény, az úgynevezett

⁹³ Bethlen Gábor levele Gáspár Jánoshoz, 1617. szeptember 25. In: *Szilády – Szilágyi* 1868. 185. o.

⁹⁴ Nagy László: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Budapest, 1972. 58–64. o.

⁹⁵ A csehektől ugyan nem kapott segédcapatokat, de kapott végül 100 000 forintot. *Szekfü Gyula*: Bethlen Gábor (Történelmi tanulmány). A bevezető tanulmányt és a Bethlen-irodalom kiegészítő fejezetét írta *Pamlényi Ervin*. Budapest, 1983. 107., 233. o.; *Wilson* 2010. 391., 417. o.

⁹⁶ A gyulafehérvári országgyűlés törvényei, 1623. május–június. In: *EOE VIII.* 125–126. o.; Bethlen Gábor mozgósítási parancsa Fejér vármegyéhez, 1623. július 25. In: *EOE VIII.* 160–161. o.

⁹⁷ *Egyed Akos*: A székely modell és a hajdú szabadságjogok. In: *Studii de istorie modernă a Transilvaniei: Omagiu profesorului Magyari András. Coord. Pál Judit, Rüs Fogarasi Enikő.* Cluj-Napoca, 2002. 267–272. o. A hosszú háborús időszakok során felhalmozódó zsoldhátralékok kiegyenlítése más országokban is komoly problémákat okozott, a magyarországi megoldás azonban igen rendhagyó volt. Lásd: *Bagi Zoltán Péter*: A császári-királyi mezei hadsereg a tizenöt éves háborúban. Hadszervezet, érdekérvényesítés, reformkísérletek. Budapest, 2011. 318–326. o.; *Gebei Sándor*: A Thököly-felkelés kibontakozása és a Rzecpospolita. *Hadtörténelmi Közlemények*, 118. (2005) 3. sz. 414. o.

szabolcsi nagy hajdúvárosok váltak a letelepített hajdúság legfontosabb központjává. Ezek kiváltságait a magyar királyok is megerősítették. Bár az 1606. évi bécsi béke rövid időre Erdély területéhez csatolta ezt a vidéket, Bocskai hamarosan bekövetkező halála után Szabolcs megye a hajdúvárosokkal együtt visszakerült a Magyar Királysághoz.⁹⁸

A hajdúság sorsa korántsem rendeződött véglegesen Bocskai telepítéseivel. Egyfelől sem a végvárak, sem a hajdúvárosok nem fogadták be az összes (szabad) hajdút, másfelől a letelepített vitézek sem mondtak le egykönnyen a zsoldos életről: a tizenöt éves háború tapasztalt veteránjai például tömegesen álltak Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelem zsoldjába, hiszen az ő katonai vállalkozásai számukra is újabb és újabb jövedelemszerzési lehetőségeket kínáltak.⁹⁹

Erdélyi fejedelemként Báthory Gábor (1607–1613) ezért is folytatta tovább Bocskai telepítő politikáját, de már főként a fejedelemség területén fekvő Bihar megyében. Báthory Gábor fennmaradt telepítő levelei szerint több mint ezer hajdúkatonájának adományozott földet és nemességet a fejedelemség területén. Ez a folyamat Bethlen Gábor uralkodása alatt tovább folytatódott, bár az ismert adatok szerint ekkor ötven–hatvan vitéznél többet egyszerre nem nagyon telepítettek le. A legnagyobb létszámnövekedést végül 1631-ben az a mintegy ezer Derecskére költöző királyságbeli hajdú jelentette, akik korábban már Bethlen seregében szolgáltak, és a fejedelem halála után továbbra is inkább erdélyi fennhatóság alatt kívántak maradni.¹⁰⁰

A hajdúvárosok számának gyarapodásával növekedett az általuk kiállított katonák száma, így 1616-ban már csupán Biharból ezernyolcvankét hajdú jelent meg a váradi főkapitány mustraján. Bethlen Gábor uralkodásának idején azután a kopjás lovasság mellett már – a kezdetben még főként puskás – hajdú lovasság is pontosan megkülönböztethető része volt az erdélyi hadseregnek.¹⁰¹

Az állandó hadsereg új eleme: a mezei lovasság

Báthory Gábor volt az első, aki egész hajdúcsapatokat emelt az udvari lovasság kötelékébe. Bethlen folytatta ezt a törekvést: 1619. évi hadjárata előtt négy-ötszáz zsoldos lovas hajdút tartott állandóan maga mellett. Az 1619-ben kezdődő magyarországi háborúkban ismét kétezerre szökkent fel az udvari lovasok száma, de a katonák többsége ekkor már kapitányaik révén került udvari szolgálatba.¹⁰² A megnövekedett létszám fokozatosan szétfeszítette az udvari szolgálat kereteit, hiszen teljes számban most sem lehetett a fejedelmi székhelyen, Gyulafehérváron állomásoztatni az alakulatot. Bethlen Gábor uralkodásának végére az udvari katonaságból kialakult Erdélyben az állandó „mezei katonaság”.

⁹⁸ *Rác István*: A hajdúk a XVII. században. (Die Haiduken im 17. Jahrhundert.) Debrecen, 1969. 46–55., 229–230. o.

⁹⁹ *Nagy László*: Hajdúvitézek, 1591–1699. Budapest, 1983. 137–235. o.; *Czigány István*: A Felső-Tisza-vidék és a Tiszántúl társadalmának militarizációja a 17. század első harmadában. *Studia Carolinesia*, 2006. 105–124. o.; *Czigány István*: A hajdúkérdés Bocskai halála után, a második hajdúfelkelés. In: A hajdúváros Böszörmény. Tanulmányok a hajdúk Böszörménybe telepítésének 400. évfordulójára Szerkesztette: dr. *Nyakas Miklós*. (Közszolgálati füzetek 5.) Hajdúböszörmény, 2010. 28–76. o.

¹⁰⁰ *Nyakas Miklós*: A bihari kishajdú városok története. (Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója V.) Debrecen, 2005.; Báthory Gábor és kora. Szerk. *Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária – Ulrich Attila*. Debrecen, 2009.

¹⁰¹ Bethlen Gábor levele Rhédey Ferenchez, Fogaras, 1616. február 16. In: *Szilágyi*: Bethlen, 45. o.; *Nagy László*: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Budapest, 1972. 85. o.

¹⁰² Bethlen Gábor levele Thurzó Imréhez, Kassa 1620. április 15. In: *Szilágyi*: Bethlen, 197. o.; Bethlen Gábor levele Bethlen Istvánhoz, 1620. augusztus. In: *Lukinich Imre*: Bethlen Gábor uralkodása történetéhez. *Történelmi Tár*, 1908. 232–233. o.

A kifejezésnek több jelentése volt a kor magyar katonai nyelvében. Eredetileg így neveztek minden olyan alakulatot, amelyet egyes hadjáratok idejére toboroztak, s nem várakban vagy az uralkodói székhelyen teljesített szolgálatot.¹⁰³ Bethlen Gábor azonban nem bocsátotta el hadjáratai után az összes ilyen zsoldos csapatot, hanem a fejedelemségben szállást – „kvártélyt” – jelölt ki nekik, s békeidőben is rendszeresen hópénzt fizetett számukra.

Ez a mezei katonaság volt tulajdonképpen az Erdélyi Fejedelemség állandó hadseregének lovassága: már Bethlen állandó téli szállást és nyári füvelő helyet jelölt ki az egyes alakulatoknak. A század közepén Tordán, Brassó mellett a Barcaságban, Máramarosban, valamint Debrecen és Várad környékén volt a mezei had négy kapitányának szálláshelye. A XVII. század közepső harmadában így az udvarban állomásozó hatszáz katonával együtt közel kétezer lovas tartottak állandóan fegyverben a fejedelmek.¹⁰⁴

Külföldi zsoldosok alkalmazása

Bethlen a tizenöt éves háború alatt személyesen megtapasztalhatta a nyugati- és kelet-közép-európai elemeket ötvöző, kompozit szerkezetű Habsburg hadseregek fölényét az erdélyi és magyarországi hadszíntereken. Az erdélyi hadseregben a nyugati típusú gyalogság hiánya visszatérő gondokat okozott neki, e hiányosság pótlására megszervezte a fejedelemség állandó német katonaságát. Az alakulat fő feladata az udvari, testőrségi szolgálat mellett az volt – mint azt Bethlen Gábor végrendeletében megfogalmazta „az magyar gyalogoknak sok bujdosó és tanulatlan voltokra nézve”¹⁰⁵ –, hogy lehetőség szerint pótolják a nyugat-európai mércével mérve is ütőképes hazai gyalogság hiányát. Ami viszont ezzel kapcsolatban feltűnő a forrásokban, hogy csak és kizárólag *muskatérosokról*, azaz lövészekről esik szó, mintha pikásokat nem is alkalmaztak volna Erdélyben. Ez egybevág azzal, hogy a XVI. században Erdélyben alkalmazott itáliai és skót zsoldosok esetében sem tudni pikásokról.¹⁰⁶

Korábban főként lengyel zsoldosok szolgáltak a fejedelemségben, mivel János Zsigmond Lengyelországból Erdélybe visszatérve már 1556-ban több száz lengyel katonát hozott magával. A fejedelmek udvarában így még 1574-ben két lengyel lándzsás nehézlovas század szolgált, amelyek félévente váltották egymást az udvarban.¹⁰⁷

A tizenöt éves háború során már nagyobb tömegben is megjelent a magyarországi hadszíntéren lengyel katonaság – főként könnyebb fegyverzetű lengyel kozákok –, az Erdély és Lengyelország között kiéleződő feszültségek miatt azonban Bethlen már nem számíthatott jelentős lengyel támogatásra, bár időnként még az ő udvari hadai közé is bekerültek kisebb lengyel lovascsapatok.¹⁰⁸

¹⁰³ Bethlen Gábor végrendelete. In: Magyar gondolkodók, XVII. század. Vál., a szöveget gondozta, a jegyzeteket írta *Tarnóc Márton*. Budapest, 1979. (A továbbiakban: Bethlen Gábor végrendelete.) 115–116. o.

¹⁰⁴ *B. Szabó – Somogyi* 1996. 41., 107–108. o.; A mezei hadak kvártélyozási rendjének szabályozása. Alvinc, 1629. május 5. In: EOE VIII. 502–506. o. A mezei hadak későbbi kvártélyairól lásd: Törös János jelentése 1639. évi erdélyi követségéről. In: EOE X. 251–252. o.

¹⁰⁵ Bethlen Gábor végrendelete, 118. o.

¹⁰⁶ Nem lehet véletlen az sem, hogy – bár Nagy László a kor erdélyi hadseregéről szóló munkáiban eldöntetlenül „nyitva” hagyta ezt a kérdést – egyelőre semmiféle adat nem áll a rendelkezésünkre, melyből az derülne ki, hogy bármely, az ismert előírások szerint felszerelt erdélyi gyalogos rendelkezett volna pikával/kopjával/lándzsával. Vö.: *Nagy László*: Megint fölszánt magyar világ van...” Társadalom és hadsereg a XVII. század első felének Habsburg-ellenes küzdelmeiben. Budapest, 1985. 156–157. o.

¹⁰⁷ *Tima Renáta*: Az erdélyi udvar János Zsigmond uralma alatt Giovanandrea Gromo leírásának tükrében. In: Fejedelmek, forradalmak, vasutak. Tanulmányok Erdély történetéből. Szerk. *Takáts Péter*. Debrecen, 2000. 42. o.; *Helena Kapelus*: Zápolya Zsigmond udvara Gruszcziński epigrammáiban. In: Tanulmányok a lengyel–magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Szerk. *Csapláros István*. Budapest, 1969. 145–160. o.; Pierre Lescalopier utazása Erdélybe (1574). Szerk. *Benda Kálmán – Tardy Lajos*. Budapest, 1982. 91. o.

¹⁰⁸ *Bagi* 2012. 56–58. o.; *B. Szabó* 2012. 75. j. 1027–1029. o.; *B. Szabó – Somogyi* 1996. 55. o.; Bethlen Gábor levele Kovacsóczy kancellárhoz, Gyulafehérvár, 1626. május 30. In: *Szilágyi*: Bethlen, 334. o.

Bethlen – több sikertelen kísérlet után – 1620 végén kezdte meg nagy erővel német zsoldosok toborzását, amikor világossá vált, hogy a cseh rendek felkelése elbukott a fehérhegy-i csatátéren, és neki úgy kellett szembenéznie a következő évben II. Ferdinánd csapatainak ellentámadásával, hogy nem számíthat többé cseh szövetségeseinek katonáira. Először a csehektől elpártolt morva rendek gazdátlanul maradt zsoldoseregét igyekezett szolgálatába fogadni, de a sereg vezetőinek vonakodását még a kilátásba helyezett kastély- és birtokadományok, vagy „jól fizető” végvári kapitányságok sem tudták legyőzni. Hamarosan belátta, hogy ennek a kétezer lovasból és másfélezer gyalogusból álló seregnek a költségei – főként a német lovas katonák magas fizetése miatt – meghaladnák anyagi lehetőségeit. Így szerényebb célként csupán ezer gyalogost és kétszázötven lovaszt kívánt felfogadni.¹⁰⁹ Magyarországi párthíve, Thurzó Imre segítségével sikerült is 1621 nyarának végére kilencszáz német katonát kiállítania.¹¹⁰

Bethlen később sem szalasztotta el a kínálkozó alkalmakat. 1621-ben a csehországi felkelés utolsó talpon maradt vezére, János György jägendorfi herceg a harc folytatása végett egyesült Magyarországon Bethlen még érintetlen hadseregével. Az erdélyi fejedelem 60 000 forint előleget ígért kétezer lovasának és négyezer gyalogosának, s ennek fejében Észak-Magyarországra hívta János György hadát.¹¹¹ Mire azonban az ötezer főre apadt sereg megérkezett Bethlen táborába, teljesen kimerült a hosszú úttól, járványok tizedelték, s nem volt alkalmas komolyabb hadműveletekre. Egyetlen közös akciójuk, Pozsony ostroma 1621 szeptemberében sikertelenül végződött, s mivel Bethlen nem tudta a németeket kellőképpen fizetni, a zsoldosok pedig nem bíztak az erdélyi fejedelemben, a katonák többsége hamarosan elhagyta Magyarországot.¹¹²

Így csak a fejedelem második magyarországi háborúja után sikerült állandó sereget szervezni a német katonaságot. Az 1623. évi hadjárat alkalmával Bethlen serege bekerítette a Nagyszombat városába küldött császári helyőrséget, mielőtt az bejuthatott volna a szabad királyi városba, s az ezerkétszáz német gyalogos Franz Beck alezredes vezetésével a hadifogság helyett inkább az erdélyi szolgálatot választotta.¹¹³ A fejedelem – a magyar hajdúk esetében már bevált módon – ezt a csapatot Erdélybe telepítette. Lakóhelyül a fejedelmi székváros, Gyulafehérvár közelében fekvő Alvincot jelölték ki számukra, ahonnan békeidőben udvari szolgálatot is könnyen elláthattak. Ezek a katonai telepések alkották az állandó német katonaság magját Erdélyben az elkövetkező három évtizedben.¹¹⁴

Második parancsnokukat, Franz Beck utódját, Johann Benkvist de Gluchkovskyt 1631-ben az erdélyi országgyűlés nemességgel, a fejedelem birtokadománnyal jutalmazta, de arra is akadt példa, hogy az egykori hadifogolyból lett muskétás polgárjogot nyert az erdélyi százask között.¹¹⁵ A német katonaság a békésebb időszaknak köszönhetően Bethlen uralkodásának végére még így is igencsak megfogyatkozott: 1629 után, a fejedelem halála körüli években már csupán kétszáz német kapott fizetést a kincstárból.¹¹⁶

¹⁰⁹ Bethlen Gábor levelei Thurzó Imréhez, Nagyszombat, 1621. február 22., 1621. március 9., március 12., március 18., Nyitra, 1621. április 21. In: *Szilágyi*: Bethlen, 257–258., 266., 272., 278., 284., 289–290. o.

¹¹⁰ Bethlen Gábor levele a budai beglerbéghez, 1621. április. In: *Szilágyi – Szilágyi* 1868. 300. o.

¹¹¹ Bethlen Gábor levele Thurzó Imréhez, Dévény, 1621. április 28. In: *Szilágyi*: Bethlen, 298. o.

¹¹² Ismeretlen jelentése Franz von Dietrichstein bitorosnak, Bécs, 1621. szeptember 21. In: Okmánytár Bethlen Gábor fejedelem uralkodása történetéhez. Kiadta *Anton Gindely*: Budapest, 1890. 316. o. Pozsony ostroma: *Nagy László*: Bethlen Gábor a független Magyarorszáért. Budapest, 1969. 297–300. o.

¹¹³ Kemény János önéletírása, 1657–58. Szöveggondozás és jegyz. *V. Windisch Éva*. Budapest, 1986. 39. o.; *Georg Kraus*: Erdélyi krónika, 1608–1665. Ford. *Vogel Sándor*. Budapest, 1994. 115. o.

¹¹⁴ *B. Szabó – Somogyi* 1996. 57–58., 109. o. Alvinc volt az 1621–1622-ben Erdélybe települt morva anabaptista kézművesek központja is. *Katona Imre*: Habánok Magyarországon. Budapest, 2001. 22–25. o.

¹¹⁵ Bethlen Miklós művei. Szerk. *V. Windisch Éva*. Budapest, 1980. 503. o.

¹¹⁶ *Történelmi Tár*, 1894. 703–707. o.

Szervezetileg az összes német alakulat az udvari hadak kötelékébe tartozott, a fejedelmek udvari főkapitányuk vagy udvari gyalogkapitányuk útján juttatták el parancsait hozzájuk. Az udvarhoz való szoros kötődést jelezte az is, hogy főtisztjeik nyelvtudásuk és helyismeretük miatt ebben az időszakban a katonai szolgálaton túl diplomáciai feladatokat is elláttak. Így Bethlen Gábor nevében Erdély 1626. évi csatlakozását a protestáns dán–holland–angol koalícióhoz Matthias Quad nevű kapitánya írta alá, akit ugyancsak János György jägendorfi hercegtől „örökölt” a fejedelem.¹¹⁷

A tüzérség

A XVII. században Gyulafehérvár városa ismét a tüzérség egyik központjává vált, s mellette Fogaras várában is felállítottak egy tüzérségi szertárat.¹¹⁸ Mivel a lövegek igen drága fegyverek voltak, sokáig csupán kis sorozatokban állították elő: a fennmaradt várleltárak szerint Báthory István vagy Bethlen Gábor váranként legfeljebb egy-egy bástya felszerelésére készítettett három-hat új ágyút, s többnyire beérték a már meglévő darabokkal. Esetenként vásárlásokkal és hadiszákmánnyal is kiegészítették a lövegparkot. 1631-ben például a váradi vár bástyáin éppúgy ott sorakoztak a Henri Duval de Dampierre és Charles Bonaventure de Bucquoy tábornokoktól szákmányolt ágyúk, mint a jägendorfi hercegtől kapott lövegek.¹¹⁹ Bethlen a végrendeletében már magabiztosan nyugtázta az új állapotot: „Lövő szerszámokat én szépeket s akármely viadalra szerzettem, arra nem kelletik költenetek; port is annyit szerzettem a várakban, hogy mezőre is eleget vihetnek ki a szükség idején.”¹²⁰

Bizonyára nem ok nélkül volt elégedett: bár a fejedelem tüzérsége nem játszott különösebben fontos szerepet a Habsburg-ellenes hadjárataiban (hiszen azok során nem voltak sem jelentős méretű várostromok, sem nagyszabású mezei összecsapások), természetesen az erdélyi csapatok sem nélkülözték a tüzérséget a hadszíntereken: 1619-ben hűsz, 1623-ban tizenhat, 1626-ban pedig ismét hűsz löveget vitt magával Bethlen hada Erdélyből.¹²¹

Erődítmények

1616 után Bethlen életében – politikája és hadjáratai egyik legfőbb eredményeként – már nem érte többé támadás a határokon túlról a fejedelemség területét, ám az ország erősségeinek építése ennek ellenére sem szünetelt. Az Erdélyi Fejedelemség legnagyobb XVI. századi erődítése a fejedelemség északnyugati határán álló váradi vár itáliai módra történő kiépítése volt. A tizenöt éves háború ugyan megakasztotta a munkálatokat, de a vár – akkor éppen magyar királyi birtokában – befejezetlenül is sikeresen kiállta az 1598. évi török ostromot. Az utolsó bástya így Bethlen Gábor uralkodása alatt nyerte el végső formáját, s hamarosan megkezdődött a bástyaövhöz igazodó belső vár kiépítése is.

A XVII. században Várad mellett már másutt is új védőműveket emeltek. A Báthoryak alatt megkezdődött az olasz rendszerű bástyaöv kiépítése Fogarason, amelyet szintén Bethlen Gábor fejezett be. 1616 után – az elvesztett Lippa szerepét részben átvevő – Illye

¹¹⁷ Lásd erről bővebben: *Kármán Gábor*: Külföldi diplomaták Bethlen Gábor szolgálatában. In: Bethlen Gábor és Európa. Szerk. *Kármán Gábor, Kees Tszelszky*. Budapest, 2013. 154–158. o.

¹¹⁸ *Makkai László*: I. Rákóczi György tüzérségének történetéhez. *Haditörténelmi Közlemények*, 1. új folyam (1954) 114., 129–130. o.

¹¹⁹ *B. Szabó – Somogyi* 1996. 64–67. o.; *B. Nagy Margit*: Várak, kastélyok, udvarházak. Ahogy a régiek látták. XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárak. Bukarest, 1973. 70–73. o.

¹²⁰ Bethlen Gábor végrendelete, 116. o.

¹²¹ Bethlen Gábor levele Thurzó Imrének, Szentmiklós, 1619. október 13. In: *Szilágyi*: Bethlen, 142. o.; Eszterházy Miklós feljegyzése: *Salamon – Szalay* II. k. 58. o.; Bethlen Gábor levele Illésházy Gáspárnak, Debrecen, 1626. szeptember 13. In: *Magyar Történelmi Tár*, XXVII. (1915) 92. o.

várát, Bethlen Gábor magánbirtokát a fejedelem „reguláris” bástyákkal bővítette, s kezdeményezte a római eredetű, szabályos négyyszög alakú fejedelmi székváros, Gyulafehérvár négy sarokbástyájának kiépítését is, ez a munka azonban befejezetlen maradt.¹²² A fejedelem nemcsak a várrendszer erősítésével törődött, hanem a Kárpátok keleti átjáróit is megerősítette: a stratégiai fontosságú Gyimesnél, az Ojtozi és a Bodza-szorosoknál földsáncokat emeltetett.¹²³ Az erdélyi végvárval szervezetéről egyelőre sajnos a magyarországinál jóval szerényebb ismeretekkel rendelkezünk, egyelőre még az is feltáratlan, hogy például Lipppa 1616. évi ostroma és átadása az oszmánoknak milyen változásokkal járt a határvidéken a korábbi időszakhoz képest.¹²⁴

Összegzés

A XV–XVI. században Kelet-Közép-Európában egy virulens és sajátos lokális harci kultúra alakult ki, amelynek alakításából az 1550-es éveket követően az oszmán terjeszkedés következtében a Magyar Királyságból kiváló Erdélyi Fejedelemség hadserege is kivette részét.

Erre az alapra építve, a tizenöt éves háború és az azt követő belharcok megpróbáltatásai után hatalomra kerülő Bethlen Gábornak rövid idő alatt sikerült ütőképesse formálni országát hagyományos hadszervezetét. Ezután ügyes diplomáciával sikerült megnyernie magának a tizenöt éves háború veterán magyarországi zsoldos katonaságának egy részét, a hajdúságot is. Hosszabb távon jelentős mértékben tudta modernizálni és bővíteni országát állandó hadseregét is, mivel a megörökölt udvari csapatok mellett megteremtette a fejedelemség állandó lovasságát és külföldi zsoldosokból álló gyalogságát.¹²⁵

A harmincéves háború egyes szakaszaiban így Erdély már a konfliktus egyik – az angolsszász világban ugyan kevésbé ismert – meghatározó szereplőjévé tudott válni. Még békeidőben is jelentősebb fegyveres erővel rendelkezett, mint például a legtöbb korabeli német választófejedelemség, háború idején pedig az akkori közvélekedés szerint akár 15 000 fős hadsereget is tudott mozgósítani a határain túli vállalkozásokhoz.¹²⁶ Ennek a fegyveres erőnek a konkrét alkalmazását, a Habsburg-hadak elleni taktikai és stratégia eredményeit, illetve korlátait a tanulmány következő részében kívánom majd áttekinteni.¹²⁷

¹²² Kovács András: Szabályos alaprajzú, olaszbástyás várkastélyok Erdélyben. In: Művelődéstörténeti tanulmányok. Szerk. Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Tonk Sándor. Bukarest, 1980. 77–98., 277–280. o.; Szalárdi János Siralmas magyar krónikája. S. a. r., a bev. tan. és jegyz. Szakály Ferenc. Budapest, 1980. 97. o., vö.: Kovács András: A marosillyei Veres-bástya. Kolozsvár, 2004. 9–1. o.; Úó: Az építkező Bethlen Gábor és székvárosa. In: Emlékkönyv Jakó Zsigmond nyolcvanadik születésnapjára. Szerk. Kovács András, Sipos Gábor, Tonk Sándor. Kolozsvár, 1996. 231–236. o.

¹²³ Benkő Elek: A középkori Székelyföld. Budapest, 2012. 186. o.

¹²⁴ Sudár Balázs: Iszkender és Bethlen Gábor: a pasa és a fejedelem. Századok, 145. (2011) 984–986. o. Az erdélyi várszervezetéről és kutatásának problémáiról: Szabó Péter András: Haller Gábor – egy 17. századi erdélyi arisztokrata életpályája. PhD disszertáció. Budapest, 2008. 126–134. o. (<http://doktori.btk.elte.hu/hist/szaboandras/diss.pdf>); az utolsó letöltés időpontja: 2013. október 25.)

¹²⁵ Bethlen és utóda, I. Rákóczi György katonai reformjai bizonyos tekintetben IV. Ulászló lengyel király reformjaival állíthatók párhuzamba, amelyek révén mindkét uralkodó megkísérelte országát fegyveres erejét közelebb hozni a nyugati mintákhoz. Jerzy Teodorczyk: L’armée polonaise dans la première moitié du XVIIe siècle. In: Histoire militaire de la Pologne: problémes choisis. Red. Witold Bieganski – Piotr Stawcki – Janusz Wojtasik. Varsavie, 1970. 110–113. o.

¹²⁶ Lásd a 91. jegyzetet! The negotiations of Sir Thomas Roe: in his embassy to the Ottoman porte, from the year 1621 to 1628. London, 1740. 377. o. Erdély katonai potenciálja összességében olyan jelentős volt, hogy a háború vége felé a francia és svéd diplomácia emiatt már kockázatosnak is látta az általuk kevésbé kontrollálható Erdély bevonását a háborúba. Kármán Gábor: Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után. Budapest, 2011. 87. o.

¹²⁷ A kora újkor hadügyi fejlődés Kelet-Közép-Európában az Erdélyi Fejedelemség példája a XVII. század első felében (2. rész), „Wallenstein és a lóhús: erdélyi hadműveletek a harmincéves háborúban” c. fejezet.

JÁNOS B. SZABÓ

GÁBOR BETHLEN, THE REORGANIZER. MILITARY DEVELOPMENT
IN EAST-CENTRAL EUROPE IN THE EARLY MODERN AGE:
THE CASE OF THE PRINCIPALITY OF TRANSYLVANIA
IN THE FIRST HALF OF THE 17TH CENTURY (PART I)

Summary

A virulent and particular local warfare culture gained shape in East-Central Europe in the 15–16th centuries, the evolution of which was also influenced by the army of the Transylvanian Principality after the 1550s, following the territory's separation from the Kingdom of Hungary as a result of Ottoman conquests.

Based on this foundation, Gábor Bethlen, who came to power after the ordeals of the Fifteen Years' War and the subsequent fight inside the country, managed to make the traditional military organization of the country combat-worthy in a short time. After that his smart diplomacy moves won him the support of the Hajdú soldiers, a group of the veteran mercenary soldiers in Hungary who had fought in the Fifteen Years' War. Furthermore, on the long run he was able to significantly modernize and increase the standing army of his country by setting up the Principality's permanent cavalry and infantry of foreign mercenaries, thus strengthening the court troops he had inherited.

As a consequence, Transylvania was able to become a determinative, though for the Anglo-Saxon world lesser known, factor in some of the phases of the Thirty Years' War. Similar to most of the German electoral principalities, it had a significant army even during peacetime, and in case of a war, according to the general opinion of the time, it could mobilize even a 15,000-strong army for its campaigns across the borders. A subsequent paper is intended to give a survey of the actual use and limits of this armed force, of its tactical and strategic achievements against the Habsburg armies.

JÁNOS B. SZABÓ

GÁBOR BETHLEN, LE RÉORGANISATEUR. L'ÉVOLUTION DE LA DÉFENSE
DANS LA PARTIE ORIENTALE DE L'EUROPE CENTRALE AU DÉBUT DE
L'ÂGE MODERNE : L'EXEMPLE DE LA PRINCIPAUTÉ DE TRANSYLVANIE
DANS LA PREMIÈRE MOITIÉ DU 17^E SIÈCLE
(PREMIÈRE PARTIE)

Résumé

Aux 15e et 16e siècles se forma une culture de guerre locale virulente dans la partie orientale de l'Europe centrale. Après les années 1550, du fait de l'expansion ottomane, l'armée de la Principauté de Transylvanie séparée du Royaume de Hongrie prit également part à la création de cette culture.

Sur cette base, Gábor Bethlen, qui prit le pouvoir après les vicissitudes de la guerre de quinze ans et des luttes internes qui s'en suivirent, réussit rapidement à transformer l'organisation militaire traditionnelle de son pays en une organisation combattive. Grâce à une diplomatie habile, il parvint ensuite à gagner la plupart des mercenaires vétérans de Hongrie de la guerre de quinze ans, les haidouks. A plus long terme, il sut moderniser l'armée régulière de son pays dont il augmenta l'effectif : en plus des troupes de la Cour, il créa la cavalerie régulière de la principauté, ainsi que son infanterie composée de mercenaires étrangers.

Ainsi dans certaines périodes de la guerre de trente ans, la Transylvanie fut déjà un acteur majeur du conflit malgré son manque de notoriété dans le monde anglo-saxon. Sa force armée fut plus importante même en temps de paix que celle de la plupart des électors germaniques de l'époque. D'après l'opinion contemporaine, la Transylvanie put mobiliser en temps de guerre même une armée de 15 mille soldats pour ses entreprises transfrontalières. L'utilisation de cette force armée, ainsi que les résultats et les limites de la tactique et de la stratégie contre les armées des Habsbourg feront l'objet d'une autre étude.

JÁNOS B. SZABÓ

GÁBOR BETHLEN, DER NEUORGANISATOR. DIE ENTWICKLUNG
DES MILITÄRWESENS IM OST-MITTEL-EUROPA DER FRÜHEN NEUZEIT:
DAS BEISPIEL DES FÜRSTENTUMS SIEBENBÜRGEN IN DER ERSTEN
HÄLFTE DES 17. JAHRHUNDERTS (TEIL 1)

Resümee

Im 15–16. Jahrhundert bildete sich in Ost-Mittel-Europa eine virulente und eigentümliche lokale Kampfkultur heraus, die nach den 1550er Jahren auch von der Armee des Fürstentums Siebenbürgen geprägt wurde, das infolge der osmanischen Expansion aus dem Königreich Ungarn ausgeschieden war.

Auf dieser Grundlage gelang es Gábor Bethlen, der nach dem Langen Türkenkrieg und den Herausforderungen der anschließenden internen Kämpfe an die Macht gekommen war, innerhalb kurzer Zeit die traditionelle Kriegsorganisation des Landes schlagkräftig zu machen. Danach konnte er mit einer geschickten Diplomatie einen Teil der Veteran-Söldnertruppen Ungarns aus dem Langen Türkenkrieg, nämlich der Haiducken, für sich gewinnen. Längerfristig gelang es ihm auch, das stehende Heer des Landes in bedeutendem Maße zu modernisieren und zu erweitern, da er neben den geerbten Hoftruppen auch die ständige Kavallerie und die aus ausländischen Söldnern bestehende Infanterie des Fürstentums begründete.

In bestimmten Phasen des Dreißigjährigen Krieges konnte Siebenbürgen so zu einem bestimmenden – wenn auch in der angelsächsischen Welt nur wenig bekannten – Akteur des Konflikts werden. Sogar in Friedenszeiten verfügte das Land über bedeutendere bewaffnete Kräfte, als zum Beispiel die meisten zeitgenössischen deutschen Kurfürstentümer. In Kriegszeiten konnte es der damaligen allgemeinen Auffassung zufolge eine Armee von bis zu 15 000 Mann für seine Unternehmungen jenseits seiner Grenzen mobilisieren. Die konkrete Anwendung dieser bewaffneten Kraft, die taktischen und strategischen Ergebnisse gegen die Armee der Habsburger bzw. ihre Schranken möchte ich in einem weiteren Artikel überblicken

ЯНОШ Б. САБО

ГАБОР БЕТЛЕН, РЕОРГАНИЗАТОР. РАЗВИТИЕ ВОЕННОГО ДЕЛА
В ВОСТОЧНО-ЦЕНТРАЛЬНОЙ КВРОПЕ РАННЕГО НОВОГО ВРЕМЕНИ:
ПРИМЕР ТРАНСИЛЬВАНСКОГО КНЯЖЕСТВА В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ
XVII-ОГО ВЕКА (ЧАСТЬ 1)

Резюме

В XVI–XVII-их веках в Восточно-Центральной Европе сложилась вирулентная и своеобразная локальная военная культура, в развитии которой участвовала также вследствие расширения влияния турок после 1550-их годов и армия Трансильванского Княжества, вышедшего из Венгерского Королевства.

Базируясь на такой основе, Бетлен Габор, пришедший к власти после пятнадцатилетней войны и последующих за тем испытаний внутренней борьбы, сумел за короткое время сформировать боеспособную традиционную военную организацию своей страны. После этого с помощью ловкой дипломатии ему удалось привлечь на свою сторону часть наемных ветеранов Венгрии, участвовавших в пятнадцатилетней войне, в том числе и гайдуков. На более длительной перспективе он сумел в значительной мере модернизировать и расширить и постоянную армию страны, так как наряду с унаследованными им придворными войсками он создал постоянную кавалерию княжества и пехоту, состоявшую из иностранных наемников.

Таким образом на отдельных этапах тридцатилетней войны Трансильвания сумела уже стать одним из решающих фигурантов военного конфликта, правда менее известным в англосаксонском мире. Уже еще в мирное время она располагала значительными вооруженными силами, как, например, большинство немецкого курфюршества того времени, а во время войны она – согласно общепринятому мнению того времени – могла мобилизовать для своих заграничных походов армию до 15 000 человек. Конкретное применение этих вооруженных сил, результаты тактики и стратегии венгров в борьбе с Габсбургами, а также некоторые ограничительные стороны её автор намерен рассмотреть в своей следующей статье.